

Віктар Карамзаў

ПАД КРЫЖАМ

КНИГАРНЯ ПІСЬМЕННІКА

КНИГАРНЯ ПІСЬМЕННІКА

ВЫПУСК 100

Віктар Карамазай

ПАД КРЫЖАМ

Кніга прозы

Мінск, «Кнігазбор», 2017

УДК 821.161.1-3
ББК 84(4Бел)-44
К21

*Бібліятэка Саюза беларускіх пісьменнікаў
«Кнігарня пісьменніка». Выпуск 100.
Заснаваная ў 2009 годзе.*

Карамазяў, В.

К21 Пад крыжам : кніга прозы / Віктар Карамазяў. – Мінск : Кнігазбор, 2017. – 144 с. – (Бібліятэка Саюза беларускіх пісьменнікаў «Кнігарня пісьменніка» ; вып. 100).
ISBN 978-985-7180-49-3.

Кніга «Пад Крыжам» – гэта апавесць пра вялікага беларускага мастака-пейзажыста Фердынанда Рупчыца «Зямля Фердынанда», наведы пра выдатных сучасных пейзажыстаў Марыю ды Міколу Ісаёнкаў, Антона Вырву і развітальнае апавяданне са зніклай у чарнобыльскай бядзе вёскай Лімень на Магілёўшчыне, якая па-ранейшаму жыве ў памяці і сэрцы пісьменніка.

**УДК 821.161.1-3
ББК 84(4Бел)-44**

ISBN 978-985-7180-49-3

© Карамазяў В., 2017
© ГА «Саюз беларускіх пісьменнікаў», 2017
© Афармленне. ПУП «Кнігазбор», 2017

ВАН ГОГ

Навела

Антон выйшаў з галоўнага будынка акадэміі, калі ўжо мала хто затрымліваўся ў аўдыторыях, майстэрнях: адгаманіў акадэмічны дзень.

Але дзень выдаўся на пачатку лета, яшчэ свяціла сонца, ажно сляпіла пасля таго, што ў будынку, змроку. Не абмінуўшы палатку, узяў куфаль піва, сеў за столік, прагнаў трыма глыткамі смагу і супакоена, з жаданым адчуваннем хоць маленькай волі, трымаючы халаднаваты куфаль у далонях, глядзеў на вуліцу, на людства, якое некуды спяшалася, яго не заўважаючы. У юнаку, які прайшоў міма акна, пазнаў свайго студэнта і ўспомніў яго нечаканае, крыху і з хітрыной, пытанне: што ёсць мастацтва? Было гэта ў класе, студэнт рабіў малюнак кветак у вазе і на настаўніка, як падалося, не зважаў, глядзеў на кветкі, на паперу пад аловак. Антон сядзеў насупраць за сталом, гартаў альбом Ван Гога і маўчаў, бо мог жа чалавек падумаць уголас? Калі ж праз нейкую хвіліну звярнуў увагу на яго яшчэ раз, той глядзеў яму ў вочы, і ўжо змаўчаць не мог, перапытаў:

- Што ёсць мастацтва? Ну... дарога гэтакая ў нас з вамі.
- А да чаго, куды вядзе наша дарога?

Размова выглядала не ў час і не да месца: студэнты ў класе працавалі над эцюдам. Спрабуючы яе спыніць, як адмахнуўся:

- Прадоўжым пра мастацтва апасля. Працуйце.

Але яшчэ праз нейкую хвіліну студэнт зноў адарваўся ад свайго малюнка і ад кветак у вазе:

- Ван Гог сказаў, што мастак павінен ахвяраваць сваёю скурай.

– Сказаў гэта Міле, а Ван Гог паўтарыў.

– Ну так, Міле, за ім Ван Гог у лісце да сябрука Рапарда. Але каму патрэбна мая скура, калі я ўвесь час пішу пейзажы, кветкі, усялякія там ню?..

Сказаўшы «ню», студэнт вочы апусціў, схіліўся над малюнкам, пачаў зноў працаваць, і Антон падумаў, што пытаньня ў студэнта да яго няма, яму проста няма ахвоты пісаць адны і тыя ж пастаноўкі то з кветкамі, то з посудам, даваў настаўніку сігнал пра свой настрой. А ці залежыць гэта ад настаўніка? У яго праграма. Такі самы галернік, як студэнт.

Даніўшы піва, Антон прайшоў да плошчы, падземкай перасек праспект, зайшоў у парк і апынуўся на алеі, якая вяла ў бок Сляпянкі, дзе ў доме, што стаяў уздоўж ручая, была яго майстэранька з адным акном у зацены таполямі, яшчэ і з гаражамі, двор. Цяпер, у канцы дня, пажылыя ды і старыя людзі выгульвалі сабак і дзетак, сябе выгульвалі таксама. Антону пасля гармідарнага ў вучэльні дня хацелася быць аднаму, сам-насам са сваімі думкамі, не заўважаючы ні дзетак, ні сабак, ні іх павадыроў, і ён звярнуў на сцежку, ціхую, бязлюдную, зацярушаную леташнім, з высокіх хвояў, шыгаллем, ігліцай. Заўважыўшы перад сабою лавачку, спыніўся і прысеў, паставіў побач сумку з кнігамі, што на плячы насіў, з яе дастаў альбом Ван Гога, але, у яго не глянуўшы, адкінуўся на спінку лаўкі, заплюшчыў стомленыя вочы. Не думаў ні пра што. І ўсё ж сядзець без думак доўга не мог. У акадэміі ладзілася мастацкая выстава работ студэнтаў і выкладчыкаў, і ён, малады выкладчык жывапісу, учорапні студэнт, не мог не выставіць сваю работу. Новую. Але якую? Гэтай вясною неаднойчы, як выпадалі вольныя дні, ездзіў у Крычаў да бацькоў, у родны дом, і там, на Сажы, з палітрай працаваў ад ранку да змяркання, пакуль свяціла сонца, пагодзілася ці непагодзілася. Прывёз эцюды, па іх збіраўся напісаць карціну. Знайшоў кампазіцыю, прадумаў каларыт, ужо стаяў падрамнік з пагрунтаваным палатном на ўсю тарцовую сцяну майстэрні, два на тры метры, чакаў таго дня і моманту, калі душа ў згодзе з думкай пакліча да палітры. Уранку падалося, што сёння быў якраз той дзень, ад працы ў вучэльні вольны, ды нечаканы званок адтуль усё

зблытаў: калега захварэў – замена трэба. Не адмовіш – сам хіба не хварэеш? Яшчэ, праўда, і сёння было не позна стаць да мальберта: святла хапала.

Расплюшчыў вочы, падхапіўся з лаўкі і раптам заўважыў перад сабой палянку залацістую, цёплым дажджом абмытую, на ветрыку ды сонейку падсохлую і разам з тым яшчэ вільготную, у расінках – па маладой травіцы зіхацелі. Стаяў адразу за палянкай і светлы малады бярэзнік у расяным бляску. За імі, палянкай і бярэзнікам, узвышаліся старыя хвоі, нібы ахова маладой красы. Антон любіў чысты пейзаж, дзе чалавека і на дых няма, бо вырас у прыродзе на Сажы, блізка ад заліўнога лугу, лесу, таму і зараз усё, што ўбачыў, дыхнула ў грудзі – з прыемнасцю пачуў – родным паветрам. Бывала, што пейзажык па душы хоць дзе ўбачыць – адчуе блізка Сож, сваё ўсё з маленства. Здаралася, што піша на Браслаўшчыне ці на Палессі, а назву дасць пейзажу: «На Сажы». І без маны: душа пісала, з Сажа напоеная, сябе злівала ў той пейзажык. А як пісаў партрэты мамы, бацькі, сястры і брата, бабулі? Іх адчуваў заўсёды ў сваёй прыродзе, хоць на партрэтах ані травіны ці лісціны. Усё гэта душа падказвала, хоць і натура, перад якой стаяў з палітрай, уладу мела.

За каранёвае сваё ўхапіўся адразу і тады, калі заканчваў акадэмію, шукаў тэму і вобраз для дыпломнай працы. Дуб Васіля Вашчылы яшчэ ў маленстве, калі хадзіў у школу, спыняў на паўдарозе, на мосце праз ручай у глыбозным рове – зпад дуба бег пад мост. Стаяў, захоплены, глядзеў, пра школу забываючы, на той ручай, на роў, на дуб магутны, ад бабулі ведаючы, што гэта Вашчылаў дуб, гадоў яму не меней як паўтысячы, што тут, пад дубам і вакол яго, збіраў Вашчыла мужыкоў з сякерамі ды косамі. Каму ж гэта пісаць, як не яму, Антону Вырву? Тое паўстанне мужыкоў супраць падману гандляроў, прыгнёту панскага, за сваю праўду, волю тут закіпела, у Крычаве. Вашчыла быў тутэйшы, і ён, мастак, тутэйшы, з маленства і ахрыпчаны вашчылкам, увесь іх, Вырваў, род – карэнныя вашчылы. Ды і прырода – зямля Вашчылы і яго, Антона: глыбозныя равы і кручы з крэйды, гліны – шаленства белых і чырвоных колераў, па ўсіх равах праз гарадок бягуць

у Сож ручаі, а Сож – о-го! – з якенным норавам! Гэтакі край радзімцаў, Радзіма-князя, галоўны вал перад татаршчынай з усходу, і гэтакі мастак – радзімец. Сплялося шмат чаго ў адзін вузел – сам Бог накановаў. Але не ўсё ад Бога. З’явіўся чын казённы і сказаў: «Ты што бунтуеш, хлопча? Тут, у акадэміі, яшчэ твайго Вапчылы не хапае. На бунт завеш?» Студэнт – нявольнік, як той мужык у пана. Вапчылу войска не хапіла, каб мужыкам, радзімцам, волю даць, хоць і разбіў на левым беразе Сажа пад Царкавішчам войска гетмана, а тут – студэнт з палітрай.

Павёз тады на Сож ён сваю крыўду і там з жывой натуры пісаў старых ды маладых вапчылак з козамі. Матыў даўно ўзяў на вока і прыстрэліў, з маленства ўпадабаў. Раней на беразе Сажа ў кожным двары амаль былі каровы, бо паша заліўная за Сажом – чаму і не трымаць? Звычайна прыблягаў сюды, калі за гарадком садзілася свяціла, ад кручы клаўся на ваду даўжэзны цень, а над вадой яшчэ гулялі сонечныя промні. У той вечаровы час з зарэчнай пашы вярталіся каровы. Яны плылі праз Сож як войска, тырчэлі, нібыта баявыя пікі, рогі над галовам, а промні сонца лавілі іх, вастрылі вечаровай чырванню. Часы, аднак, мяняліся і ўсё вакол мянялі, лугі калгасу аддалі пад косы і ўжо кароў прыватных на іх не пускалі. Войска рагуляў зрэділася і сышло на нішто. Тады з’явілася войска казінае. Амаль усе козы белыя, адной пароды, рогі высокія, бароды доўгія. Спажыва ім таксама за Сажом, па лазняках, а плаваць або ўброд ісці, як каровы, дзе неглыбока, козы не маглі, іх перавозілі на лодках-пласкадонках. Быў і пастух, у пастуха – казёл замест сабакі. Казёл Вась-Вась прыгожы, мудры, свой статак апякаў спраўней за пастуха і за сабаку, у блуд ці ў патраву чужога лугу не пускаў. Дык хіба мог мастак не напісаць яго?

Казёл прыгожы атрымаўся побач з пастухом, у цэнтры на карціне, усё і ўсіх вакол сябе яднаў. Але ўбачыў яго той самы чын: «Казла – убраць! На абарону дыпламаў прыехаць можа і... – на неба палыцам паказаў. – Што ён падумае, казла ўбачыўшы? Што сам... казёл?» І вымушаны быў Антон

замест прыгожага казла намаляваць свайго калматага, у рапі, дварнягу.

Нішто сабе, вясёлы ўспамінчык. Але як токам працяло раптам Антона. Усхапіўся з лаўкі, альбом кінуў у сумку, пашыбаваў у сваю Сляпянку.

Яшчэ свяціла сонца, а палатно, бялюткае ўранні, калі ішоў на працу, пры тым святле, цяпер глядзелася пажоўклым, нібыта крытае празрыстай светлай вохрай. Падалей адышоў, як дазваляў пакойчык, на падваконне сеў, глядзеў, і той увесь пейзаж, у кампазіцыі, якую, здавалася, знайшоў, якой быў раніцаю задаволены – Сож, высокі бераг, дубы над кручаю і далей у лузе, на першым плане стары дуб з буслянкаю, з бусламі ў светлым небе, – цяпер на палатне не бачыў. Пачаў пераглядаць эцюды, глядзеў і ставіў на падлогу да сцяны, сеў на канапу, яшчэ раз углядаўся ў кожны паасобку і ва ўсе разам, у агульнай панараме. Не ўсе яны паміж сабой былі ў згодзе. Аж зазваваў, на што ці на каго – не ведаў. Пейзажык на кардонцы, які трымаў у руцэ, шпурнуў у кут ды паваліўся на канапу.

Ляжаў без усялякіх думак і глядзеў у столь. Яна была ўжо шэрая. Заплюшчыў вочы.

Плямы святла плылі, падобныя на хмары ў небе. Зялёныя, ружовыя, блакітныя, жаўтлявыя. Плылі спачатку блізка, ледзь не садзіліся на вочы, а потым адплывалі, з іх нейкія мянялі колер, нібыта вопратку, блакітныя ператвараліся ў сінія, ружовыя рабіліся чырвонымі, цямнелі шэрыя, ярчэлі жоўтыя. Хацелася расплюшчыць вочы, спыніць увесь той парад, ды векі ацяжэлі, не падымаліся. Усё плыло ў невідаль. І сам плыў, як у вечнасць, лёгкі, нібыта воблака, сябе не чуючы.

Прачнуўся ці ад грывотаў за акном, ці ад шалёнага святла, якое праз шкло аконнае кідалася на столь, на сцены. Быццам анучы па пакоі лёталі, ганяў іх вецер. Жалеза грывнула. Гук той пазнаў: гаражныя вароты? Не спалася суседу, інваліду? Святло плыло па сценах, столі. Машына разварнулася – святло пагасла. Зрабілася зноў ціха, цёмна.

Ну так, была ўжо ноч. А колькі часу?

Антон заварушыўся на канапе. Наважыўся падняцца, шукаць мабільнік, але ляжаў. Адчуў, што мулка галаве. Сунуў руку пад вуха, а там замест падушкі сумка з кнігамі. Толькі цяпер адчуў і чаравікі на нагах, і джинсы – ціснулі ў крэсле. Намацаў на сцяне сабачку – уключыў святло.

На провадзе пад столлю ў чорным цокалі вісела адна на дзвесце свечак электралямпачка без абажура ці плафона, святлом сеяла яркім, але на палатне амаль у самым цэнтры з’явілася, як цень, аранжавая пляма. Ад ліхтара над гаражом суседа? Тут і сусед дастаў: з канапы ўміг зваліўся, падскочыў да акна, зашморгнуў штору, вярнуўся, але ўжо не лёг, сядзеў, рукамі абхапіўшы галаву, глядзеў на палатно. Цяпер на ім той плямы не было, аднак ён яе бачыў, быццам яна адбілася ў вачах, адбітак застаўся і сляпіў. Ці вочы пякла ўжо пляма іншая?

Пачаў гартаць альбом, шукаць сланечнікі Ван Гога. Знайшоў, але калі прыгледзеўся, там быў аўтапартрэт, нібы сланечнік жоўты, з белым ручніком праз галаву, з чырвоным фонам. Студэнта ўспомніў, яго ледзь не разгубленасць у вачах, настроем падобных на вочы самотнага Ван Гога.

Адклаў альбом і ўстаў з канапы. Адкінуў з акна штору. Ліхтар над гаражом свяціў, але за дрэвам, за галлём, за трапяткімі цэнямі ад лісця. Глядзеў далей, у мроістую цемень ночы, і нечакана там убачыў палатно, якое за спінай стаяла на мальберце. У шкле – яго адбітак? І штосьці ўжо было на ім: фігуры, плямы каляровыя, кантрасныя – зусім не тое, што бачыў на палатне ўчора, пазаўчора, сёння ўранні. Не Сож, не дуб з буслянкай ды бусламі. Наогул не пейзаж. Ван Гога ў сваёй майстэрні бачыў. Ды і якога!..

Хацелася аж крыкнуць: «Эўрыка!..»

Не крынуў, бо не грэк. Уначы хапіла ціхай радасці.

Асцярожна, як баючыся кагосьці пабудзіць, падышоў да мальберта. Ле правае рукі стаяў нізкі рабочы столік, на ім ляжалі тубы з фарбамі, палітра, стаяў збанок, з яго тырчэлі пэндзлі. Глядзеў на тубы, вачыма выбіраў як на палітру не сваю – галандца. Узяў кадмій жоўты, англійскую чырвоную, ультрамарын і вокісу хрому, умбру, само сабой – бялілы. Хоць ведаў, як не любіў мастак хаваць у бялілах колер, як ён любіў

пігмент насычаны, адкрыты. Узяў пэндзаль, флейц. З палітрай адышоў ад палатна, вачмі акінуў усю яго прастору, у ёй адчуў фігуры, плямы, лініі – усё, на чым трымалася кожная карціна, зноў падышоў бліжэй. Задумаўся. Паклаў мазочак і за ім другі, адзін на левым краі, другі на правым, правёў пад імі рысу, другую – вертыкаль. На столік з фарбамі разгорнуты альбом паставіў. Глядзеў то на партрэт у альбоме, то на палатно.

Цяпер на палатне ён бачыў момант з жыцця Ван Гога, калі аўтапартрэт з адрэзаным у экстазе вухам быў ужо напісаны і сам мастак, знявечаны, знясілены, у жахлівым фізічным і маральным стане на ложка абваліўся, ляжаў з той кропляю жыццёвай сілы, каб толькі ў апошні раз, як адчуваў, убачыць свой шэдэўр.

Мінула ноч.

Яшчэ ў ранішняй смуге нявысака, паміж дамкоў прыватных блукала сонца, будзіла мінчукоў за вокнамі шматпавярховікаў, не заглядаючы на першыя паверхі, з пад'ездаў яшчэ не выляталі пад кусты з поўнымі посікамі сабакі і каты, а ўжо Антон стаяў з кубачкам кавы ля акна, чакаў, калі нябеснае свяціла заўважыць і яго акно. Святло начное было падманлівае, яно варагавала са святлом Ван Гога, з ягоным цёплым золатам сланечнікаў, з усімі вохрамі, адценнямі, таму адразу, ледзь выпусціў палітру з рук, накінуў на карціну шэрае, з рулона, палатно і выключыў святло ад лямпаў. У тым святле ён не хацеў, ды і баяўся бачыць сваю работу, чакаў вышэйшага і творцу, і судзію – святло нябеснае, ад Бога.

Праз тыдзень, яшчэ і раз, і два з палітрай пастаяўшы ля свайго Ван Гога, калі адмеў апошнія сумненні, што роіліся ў галаве, адчуў, нарэшце, што мазок апошні ўжо на палатне, адвёз карціну ў акадэмію, тым супакоены, што ад душы папрацаваў і нават спілаціў пазыку, якую меў перад студэнтам, – карціна ў мастацтве панілася вышэй за слова.

Яшчэ праз колькі дзён адкрылася выстава. Туды, нібы на свята, з'явіўся і Антон. Прайшоў па першай зале, па другой. Студэнты ў асноўным выстаўлялі школу: эцюды, нацюрморты, пастаноўкі. Было і шмат пейзажаў. Цікавіла Антона аўтарскае вока. Звычайна яно было смялейшым у студэнтаў

першага, другога курса, што радавала, але і засмучала: куды пазней дзявалася – згасала ў акадэмічных схемах, догмах? Спыніўся каля чырвонага, па каларыту свежага пейзажа. Хто аўтар? Заўважыў знаёмага студэнта. Той на яго глядзеў з-за пляча сябра, як у класе паглядаў з-за вазы з кветкамі.

– Ваша работа? – спытаў у яго Антон.

І ўгадаў:

– Мая.

– Мне падабаецца.

Студэнт глядзеў на свой пейзаж, як любаваўся ім, і раптам насцярожыўся, апёк імклівым позіркам:

– А чым?..

У гэты момант усе вакол прыціхлі, галовы павярнулі да ўваходу ў залу. Там аб’явіўся выстаўкам: дацэнты і прафесары, прарэктары. Ішлі ад экспазіцыі да экспазіцыі, спыняліся, выказваліся, у паперках пазначалі шарыкамі думкі, найперш галоўнага між іх. Чалец камісіі, прафесар, падышоў да Антона і ціха, ледзьве не шэптам, вымавіў:

– Я, калега, шкадую, што тут няма вашай работы. Яна мне падабаецца, але... яе прызналі недастаткова аптымістычнай. – Прыклаў да вуснаў палец, агледзеўся, каб хтосьці, акрамя Антона, не пачуў, і, на яго ўжо не звяртаючы ўвагі, падаўся за сваім гужам.

Антон усміхнуўся. Успомніў, як гадоў пяць назад гэты дзівак шапнуў, як тут, на вуха, што і казёл яму ў дыпломнай працы спадабаўся, казла не ён зарэзаў.

Настрою стары не сапсаваў. Антон ужо някепска ведаў людскі ды і нялюдскі свет у мастацтве, на ўсё глядзеў спакойна, як на натуру жывую, зменлівую, якую кожны дзень пісаў. Бачыў, як яна мяняецца ў залежнасці ад накірунку і моцы ветру, ад змены святла і пораў года, ад настрояў дня і ночы. Са спагадлівай усмешкай прайшоў па залах, ужо тым прафесару ўдзячны, што не спатрэбілася шукаць свайго Ван Гога. Але, калі з апошняй залы выйшаў, адчуў, як пуста і халодна на душы.

Спусціўся лесвіцай у вестыбюль, спыніўся. Каля акна ста-
ялі хлопцы і дзяўчаты. Заўважыў сярод іх і аўтара чырвонага
пейзажа: дапытлівыя вочы касілі ў яго бок.

Выйшаў на ганак.

У скверы, у зацэні ад дрэваў, нечакана падышоў той самы
студэнт, спытаў без усялякіх ваганняў і прабачэнняў:

- А як убачыць вашу карціну?

Адразу Антон яго не зразумеў:

- Якую карціну?

- Ды тую, што тут не паказалі.

- Адкуль вы пра яе ведаеце?

- Я чуў...

Ён не пытаўся, можна або не можна карціну ўбачыць, вочы
яго глядзелі ў душу Антона, патрабавалі, быццам ужо не аў-
тар карціны быў яе гаспадаром, не акадэмія, не выстаўкам, а
ён, студэнт.

- Ну-у... - Антон завагаўся, але адчуў, што выбару, як на
пытанне адказаць, у яго няма. - Вы тут заўтра будзеце?

- Буду ўвесь дзень. Заняткі.

- Тады вы мне пасобіце карціну вынесці ў машыну. Яе
трэба адвезці ў майстэрню. Я вас знайду.

Антон выйшаў на вуліцу, спыніўся ля палаткі, узяў два ку-
флі піва і сеў за столік. Адзін куфаль паставіў на супрацьлег-
лым баку століка, як для кагосьці, хто мог ці меўся падысці, з
другім у руках глядзеў на вуліцу і там не бачыў анікога. Піўко
асвяжала, настройвала на думкі нечаканыя. Ён быў ужо рады,
што на выставе няма яго Ван Гога, бо тут таксама не зразумелі
б знявечанага генія, з ім разам не зразумелі б аўтара, навошта
і каму пісаў. Цяпер карціну бачаць не душой, а вокам, не як
твор пакутаў душэўных, а як рэч, якую выгадна або нявыгадна
купіць, прадаць, павесіць на сцяну кватэры, каб пра яе пачуць:
о'кэй! прыкольна! фэйна! крута! Тут акадэмія, не рынак, але
адкуль сюды прыходзяць вучыцца і вучыць, як не адтуль, дзе
ўсё можна прадаць і ўсё можна купіць.

Антон піў піва па глытку, смакуючы, без спешкі, глядзеў
перад сабой на вуліцу і бачыў там свайго студэнта, яго глы-

бокiя дапытлiвiя вочы. Усмихаўся, задаволены, што ёсць гэты студэнт.

Сваю карціну ён не пісаў для ўсiх, для ўсяго народа, як яшчэ нядаўна казалі і патрабавалі ад мастака. Пісаць для ўсiх – хлусня. Усiм яна навошта? Яму хапала адной жывой душы, якая чакала сустрэчы з яго Ван Гогам.

2015

ЗЯМЛЯ ФЕРДЫНАНДА

Аповесць

1

Нідзе, толькі тут і нідзе больш, толькі ў Багданаве, у роднай вёсцы, у маёнтку яшчэ з Мамай, з Татам – абаіх усё жыццё, з маленства, пісаў і называў з вялікіх літар, – Фердынанд мог прызнацца:

«Хаджу, гляджу, і так мне тут добра. Забываюся на ўсё, хачу быць дзіцем і цешыцца з таго, што Бог дае мне.

Рыхтую пакоі намерсе ў Муры».

Мурам у сям’і Рушчыцаў называлі старую, ад дзядоў, скарбоўню са склепам, якую ў новым часе перабудаваў пад жыллё, надаўшы ёй выгляд мураванага, на два паверхі, асабняка. Маючы задуму жыць і працаваць у вёсцы на прыродзе, Фердынанд за год да заканчэння Акадэміі мастацтваў пачаў абсталёўваць у Муры намерсе, дзе вокны ва ўсе бакі і шмат святла, сваю творчую майстэрню.

Жаданне вярнуцца з царскай сталіцы ў Багданаў з’явілася не з аднае любові да роднага гнязда. Свой шлях у мастацтве ён вызначыў даволі пэўна: «Чакаю, калі можна будзе маляваць з натуры, але і тады буду трымацца абавязковай адзіноты. Творчасць для мяне з’яўляецца справай надта індывідуальнай, каб ёю цешыцца ў горадзе, у людскім натоўпе».

Taseo et observo! (маўчы і назірай!) – яго творчае крэда. Яно, як думаў Рушчыц, патрабавала ад мастака жыць у прыродзе, а прырода, якую любіў і ведаў, была ў Багданаве.

Тут яму заўсёды было добра. Але асабліва моцная туга па вёсцы гнала сюды з надыходам вясны. Яшчэ і снег, ужо шэры, залізаны адлігамі, ляжаў у падлесках ды калдобінах, і маразы наведваліся па начах, яшчэ і сонейка свяціла, не грэючы, а сэрца ўжо шчымела, спакою не дала ў сталіцы.

Гэтай вясною Фердынанд прыехаў у Багданаў перад самым Вялікаднем. З цягніка сышоў, як заўсёды, у Солах і адтуль сорак з гакам вёрстаў калаціўся ў брычцы па няроўнай, з гузамі лёду, дарозе. Як ехаў, суцяшала думка, што адпачне, прыехаўшы, у сваім утульным, мамаю дагледжаным пакойчыку ў старым з лістоўніцы доме, а ўбачыўшы, як прыбралася да свята вёска, як землякам ужо не сядзелася па хатах, вясну на вуліцы віталі, і ён не затрымаўся ў доме. Якраз выдаўся Вялікі чацвер. З бацькам наведаў касцельную захрыстыю, там захапіўся кантрасным святлом на ялінках і на зялёнай драпіроўцы, як весела яно гуляла ад запаленых свечак, – рабіў замалёўкі.

Дадому ехаў з думкамі яшчэ і пра любімы, за садам у падлеску, ручай.

Неяк сярод зімы, застаўшыся адзін у акадэмічнай майстэрні, сядзеў каля акна, глядзеў на халодную, пад лёдам ды пад снегам, Няву, на высокія крыжы Петрапаўлаўкі, сабора, сумуючы па вёсцы, па бацьках, і пад настрой злёгка настальгічны, па памяці ды ўяўленні зрабіў празрысты, як мара пра далёкае сваё, вясновы, хоць за акном зіма ляжала, эскіз з ручаём, сонечна-зіхоткім паміж лясных пагоркаў. Прыйшлі сябры, Рылоў і Пурвіт, заўважылі эскіз і захапіліся яго святлом, адценнямі, тонам.

Настойвалі, каб паказаў ручай настаўніку. Аж разгубіўся ад нечаканых захапленняў.

Дома, шукаючы супакаення, узяўся чытаць «Чысцэц» Запольскай. Была ўжо ноч глыбокая, а ён, пакуль не дачытаў раман, не клаўся ў ложка. З ім мацнелі адчуванні і думка, што ўсё ў жыцці, нават і сэнс яго, ад чысціні ў прыродзе і ў душах у людзей.

На другі дзень у майстэрню завітаў Куінджы. Фердынанд якраз працаваў над эскізам з Фаўнам, лясным міфалагічным богам. Фаўн сядзеў на скале, а пад скалой кіпела мора. Настаўнік узяў пэндзаль, паклаў колькі мазочкаў, даў парады, як пісаць вадугу ў шторм, і раптам загледзеўся на эскіз з вясновым ручаём.

– А там у вас штосьці новае? – спытаў. – Вы дзе гэта знайшлі?

– У сваёй вёсцы.

Куінджы пачаў распытваць пра вёску, якая ў ёй прырода, якія людзі, бацькамі пацікавіўся: якой культуры, веры, мовы. Усё, што Фердынанд казаў, слухаў, здавалася, з увагай, а ўражанні ад матыву размова не прыглушыла – выбухнуў:

– Ах, які свежы тон! Так, гэта – вясна.

Фердынанд паспяшаўся нібыта ў чымсьці апраўдацца:

– Пісаў па памяці.

Настаўнік вочы прыжмурыў, бровы звёў, спыніў:

– Тым больш выдатна, што захавалі ў памяці вясновую натуру, тон. Калі карціну пішаце, хавайце ад вачэй натурныя эцюды, пішыце тое, што засталася ў памяці, першае ўражанне. У ім, найпершым, самая краса і праўда. Гэтак і памяць вобразную будзеце развіваць. – Падумаўшы, дадаў: – Тут мне бачыцца ваш будучы дыплом. Я бласлаўляю вас.

Цяпер, жывучы ў Багданаве, Фердынанд кожны дзень у розны час, пры розным асвятленні, нават як сонца хавалася ў хмарах, хадзіў да ручая, бачыў яго не толькі ў натуры, але і ў сваім, на палатне, фармаце, нават у раме будучай карціны, памеры якой таксама падказаў настаўнік. У той раме, якой яшчэ не было, як не было карціны, бачыў вільготнае паветра, высокую засмужаную лінію далягляду, як мякка яна яднала зямлю і неба, адчуванні людской і нейкай таямнічай, напэўна Божай, радасці.

У Багданаве пражыў тыдзень, а яшчэ праз тыдзень, ужо ў Пецярбурзе, занатаваў у сшытку:

«22.04.1897.

Вуглём пачаў “Вясну”».

Колькі дзён мінула – прызнаўся ў тым самым сшытку:

«Закончыў ваду ручая. Не ведаю, ці добра атрымалася, ці лепей, як у зімовым эскізе, але задаволены. Былі хвіліны, калі глядзеў на зробленае і адчуваў сябе шчаслівым».

Як радасцю дзяліўся са сшыткам, які заўсёды быў сумоўнікам, бліжэйшым сябрам, хоць разам з тым і хваляваўся: ці атрымалася ўсё, што ад яго чакаў настаўнік?

Што ратавала ад сумненняў? Крэда: маўчы і назірай? У ім слоў усяго два, але і ў двух – прастора: шукай мазок. Новы

паклаў і не пазбавіўся сумненняў? Знайдзі і пакладзі другі. Не той ізноў? Шукай, кладзі наступны. Усё на палітры ёсць, усе колеры, адценні. Ніяк знайсці не ўдаецца – сябры падкажуць. У кожнага свой талент і свой густ – каму з іх верыць? Рылову, Рэрыху, Пурвіту, Багаеўскаму? Ці Століцы, які і сам, заўважыўшы твае пакуты, наб'еца ў дарадцы? Ці Урублеўскаму, паляку, гэтым таксама блізкаму – па мове, нібы кроўнаму? Шмат думак – не бяда: ёсць выбар.

А быў яшчэ блізкі дарадца – Эрмітаж. Там класіка, любімыя аўтарытэты: Ван Дэйк, Веласкес, Рубенс, Мурыльё – ніхто з іх не хаваўся ад пытанняў маладога мастака. Яны жылі, тварылі ў іншым свеце, у іх іншымі былі натура, школа? Але аснова ўсяго – прырода, у ёй караніліся ўсе школы і эстэтыкі. Шукай тое карэнне – і знойдзеш сваю крону. А ці заўсёды? З карцінай класіка не паспрачаешся – жывога не хапала голасу.

Вось і зусім трывожны запіс:

«Не ведаю, што мне рабіць з “Вясной”. Хачу пачуць чужую думку, але каму работу паказаць? Колькі дзён працаваў у захапленні – што сталася сёння? То вада здаецца занадта сіняй, то дрэвы нейкія пасохлыя, прамыя, карціна выдае стракатай. Часам адвернешся, каб вочы яе не бачылі, але ж у думках яна адна».

Ад гэтакіх настройў шукаў ратунак яшчэ і ў кнігах сабе па думках, па душы. Цяпер блізка ляжаў Сянкевіч – пра Заля. Адклаў палітру, паглыбіўся ў свет пісьменніка: «Сумненні – вораг спакою чалавека, але разам з тым і фільтр, які не прапуськае мутнага асадку. Дрэнна, калі іх зашмат, і дрэнна, калі замала». Перачытаў яшчэ раз – на сэрцы палягчала. Але не ад таго, што новае адкрыў, усё адчуваў і сам, пра гэта неаднойчы думаў, думкі здымалі страх, цяпер свае і не свае ядналіся і пераконвалі, што гэта так. Перачытаўшы, зноў узяўся за палітру, а ўжо сябры з'явіліся, прынеслі навіну: на калідоры – Зеўс.

Ледзьве пачуў пра гэта, як Куінджы ў дзвярах – любімы грэк: нарадохрыст паліто, у шавялюры, прашытай срэбрам, але яшчэ добра чарнявай, гуляе вольны вецер, вочы блішчаць, усміхаюцца. Усе вучні да яго падбеглі, хто паліто дапамагае

зняць, хто ўжо каля стала рыхтуе пачастунак. А Фердынанд стаіць у сваім кутку каля мальберта, як да падлогі прыкіпеў.

У паляка гонар – золата? Але ён і ў грэка – не пясок. Спакойным, нібы ў Бога, рухам рукі Куінджы адхіліў вучняў, хто ля яго бліжэйшы, рушыў да Рушчыца.

Захваляваюцца Фердынанд – успомніў Госпада: «Даруй, не ганарысты я, ну проста іншы, не гэтакі, як сябра Пурвіт, смелы, таму, толькі таму, не кінуўся настаўніку насустрач, але люблю яго не менш...»

Куінджы падышоў, спыніўся перад палатном:

– Дзе ваша крэсла? Стаміўся я.

Рушчыц паднёс свой табурэцік.

Настаўнік сеў, глядзеў на краявід, маўчаў, ні словам, ні тварам не выдаючы эмоцый, думак.

– Я помню ваш эскіз гэтай вясны, зімой напісаны. Тады падумаў, што адчуванне вясны ў вас настальгічнае, яго вам цяжка перанесці з эскіза ў карціну, лёгка зацерці цікавы тон, згубіць з ім і дыханне. Але вось бачу, што не зацерлі, не згубілі. Бо сэрца не згубіла. – Падняўся з табурэта. – Гэтак працуйце і далей. Трымайце ўзяты тон. Ён у вас свой.

Яны стаялі побач, глядзелі на работу. Рука настаўніка знайшла запяспе вучня, моцна сціснула.

– Бывае, што гэткае сэрца, як у вас, заўважыць прыгожы жаночы твар і адразу адчуе ў ім свой ідэал, захопіцца. А потым, праз нейкі час, супакоіцца і ўбачыць, як цьмее золата. Нам, мастакам, заўсёды трэба памятаць, што золата ў мастацтве – гэта гармонія жаданага і рэальнага. Яна, гармонія, прынцэса з норавам, ёю авалодаць ой як нялёгка. Але ў ёй праўда мастацтва. – Настаўнік зняў руку з зацясця Фердынанда, зрабіў два крокі да суседняга мальберта, каля якога стаяў Пурвіт, але спыніўся, зноў павярнуўся да Фердынанда, наблізіўся і ўжо нібыта аднаму яму прамовіў: – Я гэтакі і сам, як вы. Жахлівае бывае самалюбства, ну проста д’яблава, і спалучаецца яно з жахліваю, але ад Бога, сціпласцю. – Дабрэйшымі, як прабацэння просячы, вачыма ўсміхнуўся і паўтарыў яшчэ раз: – Я сам... Я гэты вузел ведаю.

Калі настаўнік разглядаў эцюды Пурвіта, Фердынанд падышоў да акна. Там, за шыбаю, стаяла шэрая, нібыта ў гнілой сажалцы, як мёртвая, вада Нявы, за ёю, на тым беразе, грувасцілася халодная, быццам татаршчына з усходу, сцяна Петрапаўлаўкі, у вільгаці паветра растваралася пазалота саборных цыбулін, шпіляў і крыжоў. Усё гэта бачылася як штосьці нерэальнае, міраж, рэальнымі ў галаве гучалі адно словы настаўніка ды свае пытанні: навошта ён усё гэта тут пры ўсіх казаў, навошта яшчэ і на сябе спаслаўся? Казаў, нібы ў слова кожнае ўкладаў штосьці большае за слова. А што большае? Тое, што вучань сам павінен зразумець?

Фердынанд нервова адварнуўся і ад акна, і ад мальберта, ад свае карціны. Нікога не заўважаючы, выйшаў за дзверы.

Праз колькі хвілін ён ужо стаяў на набярэжнай, паклаўшы далоні на парапет. Граніт, халодны, нібы лёд, агнём паліў у рукі. Грудзьмі лёг на яго і ўбачыў пад сабою цёмную, аж чорную, бліскучую, як фарба незасохлая, вадку. Яна санліва калыхалася пад гранітным, яшчэ пятроўскім, блокам, злізвала з яго нарслы за вякі гніласна-ржавы мох, гайдала клочча на дробных хвалях, блішчэла па-рознаму зялёнымі, ультрамарынавымі, вохрыстымі плямамі, паміж якіх хаваўся загадкавы і разам з тым трагічны змрок бяздоння. Углядаючыся праз парапет у тую зменлівую палітру, нібы адтуль, з той глыбіні пачуў знаёмы голас пра самалюбства. А пра чыё – цяпер пытаньня не было: усіх Рушчыцаў, дзядоў і прадзедаў, шляхетнага іх роду пад гербам «Ліса». Навошта Куінджы распытваў пра вёску, пра бацькоў, якой яны крыві ды мовы? Хіба праз гэта не чытаў вучня? Ну так, усе Рушчыцы такія былі і будуць, бо спадчына з глыбіняў роду, ад Польшчы і Літвы, ад гордае і годнае да іх любові. А ці не годнасць і ратавала сотні год Літву ды Польшчу? І што тут нечаканага? Паляк ён, Фердынанд, як дзед і бацька, па крыві. Але ён і ліцвін, Літва – радзіма. Настаўнік гэта разумее, бо сам хоць і ў Расіі, а па крыві ён грэк, радзімаю – хахол з-пад Марыупаля, са стэпу ўкраінскага: вунь як усё пераплялося. Ёсць гэтакая сіла і ўлада – лёс, ад лёсу не ўцячэш, бо лёс – ад Бога. І годнасць – лёс. І самалюбства – лёс. Дзе годнасць – там і самалюбства. У халуёў іх не бывае.

Аж галава нібыта пакаўзнулася і паплыла, змяшаліся ў вачах усе колеры вады і на вадзе малюнкi, усе думкі выйшлі з берагоў.

Граніт у руках быў па-ранейшаму халодны, апякаў агнём. Фердынанд адпіхнуўся ад яго, але адной рукою за яго трымаўся. Спытаў у сябе: навошта збег з майстэрні? Настаўнік што не так сказаў? Ні ў чым не памыліўся. Не папракнуў і не пакрыўдзіў. А што пра самалюбства, сціпласць, дык іх і на сябе прымераў, як на дваіх расклаў, зраўняўся з вучнем і тым наблізіў да сябе. Якая шчодрасць, шчырасць.

Мацней, як у майстэрні, захваляваўся Фердынанд, быццам не Куінджы яго, а ён настаўніка пакрыўдзіў. Ад парапета адышоў, агледзеўся і заспяшаўся назад у майстэрню: яшчэ ён мог быць там.

Але ў майстэрні не было нікога. На стала стаяў цёплы заварачнік, у цукроўніцы ляжалі драбочкі цукру, у прыгожай вазе кітайскага фарфору, якую, пакідаючы Акадэмію, падарыў Шышкін сваім вучням, ляжала пячэнне, вакол – парожнія кубкі. Адзін з іх стаяў асобна: з налітай і не кранутай гарбатай.

Яго чакалі.

За дзверы выйшаў, там спыніўся, гадаючы, куды ісці і што цяпер рабіць. Вярнуўся да мальберта. Сеў ля «Вясны», але глядзеў на стол, на кубкі, вазу, думаў пра тое, як жыць у вёсцы без сяброў, без блізкага настаўніка, з якімі разам пражытыя апошніх пяць гадоў.

Taceo et observo?..

Ці хопіць сілы жыць, як патрабуе крэда?

2

Яшчэ нядаўна быў Вялікдзень, а ўжо Сёмуха.

У маёнтку Рушчыцаў гэтае свята ўсе любілі. Любіў яго і Фердынанд. Вялікдзень на кожнае жывое каліва браў мерачку, каб шыць па ёй паслязімовыя абновы, а Сёмуха іх апранала і абвяшчала лета. Яна была апафеозам любімых у прыродзе і ў мастака зялёных колераў – жыцця апафеозам. Дык як ён мог на Сёмуху не ехаць у Багданаў?

Але як было ехаць сёлета?

Год выдаўся 1897: сышліся гэтаю вясной дарогі, якія і сам масціў, і за яго масціў ягоны лёс. Яшчэ не ведаў, куды і як яны далей пралагуць, павядуць, сказаць пэўна не мог, мог толькі прадчуваць, жадаць і спадзявацца.

Ён верыў у Бога каталіцкага, у Хрыста, у існаванне лёсу, а лёс – загадка, як і Бог.

Як мог у Багданаў ехаць, калі дзён заставалася так мала да найгалоўнейшай падзеі за ўсе акадэмічныя гады – да абароны дыплама? На абарону, акрамя эцюдаў ды эскізаў, мусіў выставіць яшчэ і тры карціны, а дзе яны? «Вясну», адну з трох, напісаў, паказваў калегу Урублеўскаму – той прамаўчаў. Не захапіла? Потым яе ўбачыў Рэрых, таксама сябра, талент, і захапіўся. Ды як! З майстэрні выйшаў і праз хвіліну зноў пастукаў у дзверы, зайшоў яшчэ раз паглядзець – усклікнуў: «Што ты са мной зрабіў?» – «А што такое? – не зразумеў яго адразу. – Чым вінаваты я?» – «Ды надта ж прыгожая карціна, душу маю дастала...» – Запляскаў у далоні.

Але адной карціны, хоць і ўдалай, мала, каб даказаць, што ты мастак, дыплама варты. Яшчэ задуму меў пісаць «Вячэрнюю зорку» з Фаўнам і «Трытонаў». Зімой рабіў да іх эскізы. Куінджы тады ўбачыў – насцярожыўся, але і падтрымаў: «Не, я не супраць маладых фантазій, як ёсць задума і настрой, пішыце, але сам тэм гэтакіх пабойваюся. Рэалісту цяжка адрывацца ад рэальнай натуры, а тут прыгожы міф, ён патрабуе асобага натхнення, поўнай свабоды ўяўлення, вялікай творчай смеласці. Вас захапілі Бёклін, Штук? Ну што ж, вы рэаліст малады, паспытайце, чым пахне гэтакая рамантыка». Яшчэ доўга ўглядаўся ў эскіз марскога пейзажа з трытонамі, старым і маладым, спытаў: «Вас, бачу, непакоіць святло? Нам тут, пад шэрым небам у сталіцы царскай, святла заўсёды мала. Свабоды і святла». Узяў палітру, перанёс з яе ў эскіз фарбачку, потым другую, трэцюю, на цёмным месцы зрабіў светлы мазок, шукаючы патрэбны тон. Спачатку асцярожны з фарбамі, ён вельмі хутка адчуў сябе нібыта за сваім мальбертам, мазкі клаў смела, нікога вакол не заўважаючы, нават і аўтара эскіза. Захоплены настаўнікам, ягонай апантанасцю ў працы,

Фердынанд адышоў убок, але вачэй не зводзіў з пэндзля, як лётаў ён, гуляў са святлом ды з ценьмі на скалах, у моры, шукаючы рухомыя адценні, як высвеціўся раптам далягляда марскі, зазьяў у сонечнай смуге. Запанавала амаль містычнае чароўнае святло. Настаўнік ад мальберта адышоў, з іншага боку прыгледзеўся да эскіза, што там на ім зрабіў, палешшыў ці пагоршыў, з усмешкаю, як задаволены, аддаў палітру ў рукі Фердынанду: «Ну вось, я гэтакім у тоне бачу ваш сюжэт. А вы іначай бачыце. Дык гэтак і павінна быць. Кожны спявае пасвойму». Як быццам нічога не патрабаваў, не павучаў, быў проста рады папрацаваць з палітрай, і разам з тым даваў урок, як трэба шукаць цікавы тон, як бачыць матыў.

Але чаму пасля таго цудоўнага ўрока шмат дзён не падыходзіў да мальберта? Не натхнілі парады настаўніка? Згубіў імпэт? Стаміўся? Што здарылася?

Аднойчы нейкі студэнт, не вучань Куінджы, не жывапісец нават, паспрабаваў звярнуцца са сваім пытаннем да рэктара, а таму не спадабалася, што студэнт стаяў перад ім як вольны чалавек, – прагучала каманда, нібы ў войску: «Руки по швам!» Яна разнеслася адразу па Акадэміі, усіх абурыла. Студэнты не выйшлі на заняткі, патрабуючы, каб рэктар прасіў прабачэння ў зняважанага калегі. Тады сабралася кіруючая Рада вучэльні, падтрымала рэктара і выдала пастанову аб звальненні ўсіх, хто не вернецца ў аўдыторыі ды майстэрні. Куінджы быў сябрам Рады, але пастанову, фактычна рэпрэсіўную, не падпісаў. Гэта дало адміністрацыі падставы абвінаваціць яго ў падбухторванні студэнтаў да бунту.

Што адбылося далей, Рушчыц занатаваў у сшытку:

«Куінджы стаяў перад студэнтамі жоўты, на сябе не падобны. Ціхім узрушаным голасам сказаў: «Акадэмію хочучь зачыніць. На мяне глядзяць як на кіраўніка вашых хваляванняў. Я вымушаны падаць у адстаўку. Але гэтага не зраблю, калі вы пачняце працаваць». І тут адбылося неверагоднае. Студэнты абступілі настаўніка, абдымалі яго і плакалі. Істэрычны плач авалодаў і мною...»

Віцэ-прэзідэнт Акадэміі граф Талстой наведаў вялікага князя Уладзіміра Раманава, брата цара Аляксандра III. З'явіўся

загад аб звальненні Куінджы з Акадэміі. У адказ на гэта пяць-дзясят сем маладых мастакоў, сярод якіх быў і Рушчыц, абвясцілі аб стварэнні Таварыства Куінджы.

Фердынанд быў не толькі ўзрушаны, але разгублены. Як далей жыць і працаваць, ад каго, калі не ад Куінджы, чакаць цяпер творчай падтрымкі? Адміністрацыя дасць новага настаўніка? А якога? Не іначай, як такога, што скамандуе: «Руки по швам»? Як з галавы і сэрца выкінуць маральную атруту апошніх дзён і супакоіцца, каб падысці да мальберта? Ніхто з сяброў у майстэрню не заглядаў: дзе хто – не ведаў. Хадзіць туды не стаў і ён. Супакоіць магла добрая, з цікавым сюжэтам, кніга? Па вечарах, да поўначы, чытаў «Затоплены звон» Гаўптмана: захапіўся вынаходлівымі сюжэтнымі хадамі, жывымі вобразамі, зменлівымі настроймі. З кнігай пад падушкаю і засынаў. А раніцай прачынаўся – зноў Зеўс у галаве.

Колькі дзён адседзеўшы дома, на вуліцу выйшаў – куды ісці далей? У вучэльнію да мальберта ногі не вялі. Адкрылася выстава перасоўнікаў – падаўся па творчае натхненне. А там – ні свежых тэм, матываў, кампазіцый, ні каларыту. Быў Левітан, але не той, што ў мінулыя гады: халодны шэранькі пейзаж, прывезены з Фінлянды, нібыта мастаку свае, у Расіі, мала шэрані.

З адной выставы выйшаў – паклікала другая, гарадская: там, можа, ратунак ад цяжкіх эмоцый? На конку сеў, паехаў – і там за галаву схапіўся: ля прымітыву – прымітыў. Вяртаўся – думаў: няўжо ўся краіна на гэтакім, як у Акадэміі, вулкане? Спустошаны, прыгнечаны, без аніводнага промня святла ў вачах, у галаве, у сэрцы дадому прывалокся, зваліўся ў крэсла і на стале заўважыў канверт паштовы. Адразу падумаў, што стары, з лістом даўно прачытаным ці без ліста. Але ж уранні яго тут не было?

У акне вісела неба, нізкае, цяжкое. Успомніў, заглядзеўшыся на яго, фінскі пейзажык Левітана, а ўжо рука намацала канверт, адчула: нідзе не надарваны. Мо новы ліст з Багданава?..

Пісала маці:

«Сыночак! Мы ўсе цябе віншуем са светлым святам Сёмухі. Ведаем, як шмат у цябе там працы, як цяжка табе да нас пры-

ехаць, а сэрца, на гэта не зважаючы, чакае ўсё роўна, спадзяецца цябе пачуць, убачыць. Дні ў нас цёплыя, сад хораша адцвіў, ужо цвітуць твае любімыя півоні, у духмянай квецені акацыі, набіраюць бутоны ружы. Збіраемся на возера па аер, ім будзем высцілаць дарожкі, падлогу, ганкі. У Муры наверсе, у вялікім пакоі, які мы называем тваёй майстэрняй, сонейка свеціць і грэе круглы дзень, таксама цябе чакае...»

Усё, пра што пісала маці, кветкі і сваю майстэрню ў Муры, бачыў, чытаючы ліст, у натуре, нібы яно, усё тое, было намаляванае ў фарбах багданаўскім святлом. Цяпер, з лістом у руках, не мог сказаць нават сабе, што яму нельга ехаць, і не ставала толькі чыесці яшчэ парады. А з кім параіцца, калі побач няма ні Куінджы, ні Пурвіта – бліжэйшых? Наведацца ў акадэмічную майстэрню? А раптам хтосьці там з калегаў?

Назаўтра ў той, ад ранку, час, калі звычайна пачыналіся заняткі ў класах і праца ў майстэрнях, Фердынанд адчыніў дзверы майстэрні і адразу, ледзь пераступіўшы парог, адчуў, што хтосьці ёсць. Агледзеўся – нікога. Але ж гук чуў – ён чый, адкуль? Падышоў да свайго мальберта, зноў агледзеўся і каля апошняга акна, дзе стаяў мальберт Урублеўскага, заўважыў галаву чалавека, які нібыта спаў у старым крэсле.

– Кастусь? – спытаў, бо хто мог быць, калі не гаспадар і крэсла, і мальберта.

Той усхапіўся, але – Куінджы? Рушыў, відавочна абрадаваны, да Фердынанда, яму насустрач працягваючы рукі:

– Хто ў вас Кастусь? Я гэтакага не ведаю.

– Прабачце. Я думаў, што тут Урублеўскі. Не пазнаў.

Зеўс усміхаўся.

– Ну так. Што тут цяпер рабіць выкінутаму з Акадэміі?

– Ды што вы, Архіп Іванавіч! – Фердынанд захваляваўся, як вінаваты. – Я рады бачыць вас.

– Рады і я, што вы тут. Але дзе мае астатнія вучні? Чаму ніхто з іх не працуе?

– Як працаваць без вас?

– Я з вамі ўсімі быў і буду. Чыноўнікі пры мастацтве хай думаюць, што мяне няма, што яны вас ад мяне забралі. Але

гэта не так. У кожным з вас мая душа, а вы ўва мне. Я вас ім не аддам. – Далей спытаў: – Як вы назвалі Косцю Урублеўскага?

– Кастусь ці Канстанцін – усё адно. У нас у вёсцы гэтак кажуць.

– І ў вас, і ў яго?.. Ну так, абодва вы палякі.

– Па-польску – Костусь. А вёска ў мяне – Літва.

– А не Расія? І не Польшча?.. Літва!

З апошнім на вуснах словам, паўтараючы, нібы смакуючы, Куінджы сеў за стол. Насупраць, з другога боку, сеў Фердынанд.

– Што ў вас з Фаўнам, з трытонамі? Ёсць што паказаць?

Любая думка пра гэтыя работы была нялёгкай Рушчыцу, і не было цяжэйшага пытання за тое, што пачуў. Як быццам верагоднае, яно было і нечаканым: не думаў, каб Зеўса цяпер хвалявалі трытоны, Фаўн, бо вышэй галавы сваіх праблем, нікольні не лягчэйшых. Што адказаць мог, акрамя горкай праўды?

– Баюся пра іх думаць.

– Але прыйшлі сюды, каб працаваць?

Тут ужо і праўды ўсёй сказаць быццам не мог, маўчаў, і тады Куінджы спытаў, што робіць ён, калі не за станком, на што марнуе дарагі свой час.

– Учора быў на дзвюх выставах.

– Не на выставах, пэўна, коней ці сабак?

– На жывапісных. Перасоўнай і гарадской.

– Што добрае там бачылі?

– Гэтакае бачыць небяспечна. Можна згубіць мастацкі густ.

– Ніхто з прыстойных мастакоў не выставіўся?

– У перасоўнікаў ёсць Левітан. Але я люблю іншага Левітана. Цяпер ён выставіў паўночны краявід. Не разумею: навошта ездзіў у Фінляндыю? Каб прывезці адгуль халодны шэры пейзаж, у якім і блізка не пасецца яго душа?

– Не ведаю. Не бачыў. Але... у жыцці ў кожнага мастака бываюць моманты, калі збоку яго цяжка зразумець. Цяпер нам цяжка зразумець, што падказала яму ехаць у Фінляндыю, хоць Чэхаву пісаў, нібы шукае там моцныя матывы. А два гады таму ніхто не зразумеў, што прымусіла яго страляцца ў

любімай ім прыродзе пад Удомляй, дзе напісаў свае лепшыя работы, шэдэўры.

– Там жыў з Куўшыннікавай.

– Куўшыннікава адтуль збегла, калі з’явілася вядомая ў вышэйшым свеце Пецярбурга Турчанінава.

– Яна, Кажуць, яго кахала, і ён яе таксама пакахаў? Але калі было ўзаемнае каханне, то навошта страляцца? Як ёсць каханне, трэба жыць ды радавацца?

– У каханні, Фердынанд, таксама свае правы і правілы. Ісак Ільч, як вольны мастак, іх парушыў. У барыні, яшчэ даволі прывабнай, была свая сям’я, былі дочки, ужо нявесты, не менш прыгожыя за маму. Калі ўжо Левітан у іх на дачы жыў, туды прыехала малодшая. Наш геній закахаўся. А следам за малодшай з’явілася старэйшая – яшчэ адно выпрабаванне для Левітана. Уяўляецца? Тры вельмі прывабныя жанчыны, а сэрца ў Ісака Ільча адно. Ды яшчэ старэйшая аказалася прыгажуняй вынаходлівай. Каб адарваць яго ад сястры, ад маці, задумала з ім ехаць у Нямецчыну. Таемна ад усіх спакавала чамаданы, і ўжо ноччу пад’язджае экіпаж, каб везці да цягніка на станцыю. Левітан апамятаўся: навошта яму Нямецчына? Схапіўся за ружжо. Добра, што паляўнічым ён не быў, ружжо насіў на плячы, як баба ў вёсцы носіць каромысла.

– Я гэтага не ведаў.

– Не ўсё тады ведаў і я, – прызнаўся Куінджы. – Удомля – кут мядзведжы. Там усё можна схавать. Але барыня, спалоханая стрэлам у сваім доме, прывезла доктара Чэхава, каб сябра ратаваў, бо кроў была. Ну а ў Чэхава ўсе таямніцы выліваліся ў літаратуру, у тэатр. Вы здзіўляецеся, навошта Левітану спатрэбілася поўнач, Фінляндыя? Вось і спатрэбілася на поўначы астыць пасля гарачага кахання.

– Цяпер едзе на поўдзень у Ніцу?

Куінджы павесялеў.

– А ў вас, малады чалавек, прабачце за маю нясціпласць, каханне ёсць?

Фердынанд не разгубіўся:

– Мастак жыць без кахання не можа.

– Вам вопыт Ісака Ільча – карысная навука.

– Я Левітана люблю, але вучуся ў вас, Архіп Іванавіч. Ды і каханка ў нас з вамі адна – жывапіс.

– Была адна і ў яго. Але прыходзіць час, калі адной каханкі мастаку мала. А вы яшчэ малады. У вас шмат чаго наперадзе.

Куінджы зноў нахмурыўся, схапіўся рукамі за край стала, аж жылы ўспухлі на руках.

– Пакуль мне аднаго кахання дастаткова.

Вочы настаўніка заблішчэлі мацней, як задаволеныя пачутым, хоць вусны недаверліва перасмыкнуліся.

– А калі так, то стануўцеся да мальберта і працуйце. А я пайду да свайго станка. Апошнім часам, прызнаюся, таксама ад яго адбіўся.

Адчуўшы, што настаўнік зараз падымецца з-за стала, Фердынанд успомніў пра ліст у кішэні – паклаў на стол. Куінджы паглядзеў на ліст, потым у вочы вучню і зноў на ліст, асцярожна, як штосьці небяспечнае, узяў двума пальцамі за ражок, паднёс да вачэй і зноў паклаў.

– Не разумею польскай мовы. Але бачу, што ліст напісаны не мне. Я чужых лістоў не чытаю.

Фердынанд адказаў:

– Гэта ліст ад мамы.

– Але не ад маёй, не мне.

– Я вельмі хачу, каб вы пачулі, што тут яна мне піша. Дазвольце, я прачытаю вам?

Куінджы задумаўся, быццам пагадзіўся, і Фердынанд пачаў чытаць. Калі ўжо прачытаў і самы апошні, з двух слоў, радок, пачуў пытанне да сябе:

– А што гэта за свята – Сёмуха?

– Троіца. Бо праз сем тыдняў пасля Пасхі. У нас у вёсцы гэтак кажуць.

– Вам трэба ехаць.

– Але ў мяне дзве ненапісаныя дыпломныя карціны. Я ўвесь рассыпаўся, сабрацца не магу ні з думкамі, ні...

Настаўніку тлумачыць доўга не спатрэбілася.

– З далёкіх падарожжаў вы заўсёды прывозілі цікавыя эцюды. З Балаклавы, Лёхмэ, Бергхольма, Візбы. Там выдатна бачылі мора, горы. Гэта заўважалі і Шышкін, і Айвазоўскі.

Але цікавыя карціны вы прывозілі толькі са сваёй вёскі. Задумваліся – чаму так? Ваша вока прыгожае ўсюды заўважае і разумее, але душа выбірае сваё, роднае. Карціна – не эцюд, ёй мала вострага вока, яе трэба пісаць душою. Рассыпаліся, кажаце, не можаце сабрацца ў думках, у пачуццях? Вам не хапае цяпер вёскі. Трэба ехаць. Там вы і маму супакоіце, і самі засяродзіцеся. І ўсё напішаце.

Куінджы падняўся з-за стала, узяў ліст, быццам сам хацеў прачытаць, з ім памаўчаў, паклаў на стол. На развітанне падаў руку.

– Шчаслівы чалавек вы, – прамовіў, не глядзячы вучню ў твар. – У вас ёсць мама. Я гэтакіх лістоў не меў.

Падышоўшы да дзвярэй, спыніўся, выняў з кішэні пінжака белую хусцінку, прыклаў да вачэй і, схаваўшы яе назад ў кішэню, выйшаў за дзверы.

Фердынанд стаяў пасярод майстэрні, глядзеў на дзверы. Нібы праз іх, за імі бачыў Куінджы, якім бачыў у канцы зімы, да бунту ў Акадэміі, калі разам з Пурвітам наведаў хворага. Ён ляжаў тады на кушэтцы каля акна, трымаючы на грудзях блакітнага голуба з белаю, анучкай абматанай, лапкаю. Пра сваю хваробу ні слова не казаў, уся размова была ў яго пра птушку, якую падабраў на сметніку ў двары з перабітаю лапкай.

Наступнай раніцай Фердынанд выехаў у Багданаў.

3

«Сяджу ў багданаўскай святліцы мар. Сярод зеляніны, сонечнага святла, дурманлівага водару квітнеючай прыроды з птушыным шчэбетам. Грудзі дыхаюць паветрам жыватворнай крыніцы, якая паралізуе прышчэпленую жыццём атруту. Тут забываеш на халады, адчуваеш ахвоту браць жыццёвыя сілы ад зямлі, якая цябе нарадзіла, дала свету...»

Фердынанд прызнаецца сшытку ў сваіх пачуццях і думках аб жыцці ўжо на другі дзень па прыездзе. Пазнаючы знаёмыя бары, гаі, блакітныя, яшчэ не вельмі зацэненыя маладой лістотай берагі любімага ручая паміж зазеленелых выспаў ды

лагчын, штосьці і не пазнаючы, сябе за гэта дакараючы, вяртаючыся з бліжэйшых і не блізкіх сцежак у Мур, яшчэ мала абжыты для працы за мальбертам, ён адчыняе ўсе вокны, з вышыні другога паверха, прызначанага пад майстэрню, радуецца даверлівай пагляднасці глыбокіх краявідаў і зноў ды зноў садзіцца за спытак перад расчыненымі ў прыроду вокнамі.

«У раскошы абуджанай натуры, перад паўніоткімі надзей праявамі жывой прыроды хто не адчуе ўрачыстага настрою свае душы, адраджэння найлепшай мары? Зялёны колер, у самых розных адценнях, вельмі трапна названы колерам спадзеву, упрыгожвае зямлю».

Думкі амаль не запыняюцца на тым, што бачаць вочы, на блізкіх, выпадковых дэталях, на прыкрых адчуваннях, перажываннях ад розных дробязяў, ад іх як найхутчэй адлятаюць, спяшаюцца ў далячынь рэальную ці не рэальную, патрэбную, каб жыць напоўніцу, лятуць не толькі ўперад, дзе жаданае, але і назад, у пражытае і перажытае, каб і тое, што некалі было ды адышло, вярнулася з былога ў Мур сённяшні на ручаі.

Натомлены вандроўкамі па зазеленелых падлесках ды па лётках, Фердынанд засынае ў крэсле і бачыць у сне свайго Фаўна. Асілак шыракаплечы, падобны на злепак самой прыроды, сядзіць на скале, граючы на свірэлі, глядзіць у далеч мора, над якім ззяе адзіная ў вячэрнім небе зорка. Фердынанд на беразе ў яго за спінаю, пад хвойй, каб той яго не заўважыў, слухае музыку, падобную на плач ветру ў скалах ці ў дрэвах, і пазнае бераг мора, на які раней кожны вечар, пад ужо нізкім кінаварным сонцам, прыходзіў маляваць каля прычала лодкі, куды ў той самы час прыходзіла, каб з ім сустрэцца, паненка Алізабет ці Ліза Бунк. Яна садзілася на камень, які цяпер аблюбаваў Фаўн, чытала, пакуль ён маляваў, казкі Рыхарда Леандра. Калі гэта было? Ды летась на Балтыцы, на выспе Рукен у час яго першага замежнага падарожжа. Ніякага Фаўна там не было, туды, акрамя яго і Лізы, прыходзілі яшчэ мясцовыя жанчыны з дзецьмі, якія заўсёды з павагай і ўвагай сустракалі мастака і радыя былі бачыць яго мастацтва. Чаму ж цяпер тут раптам аб'явіўся мужык са свірэллю? Ён Фаўн ці не Фаўн – якая розніца? Магчыма, што проста чалавек з

Лёхмэ, звычайны селянін, рыбак ці нейкі дзівак? А можа, цяпер ужо ён чакае Лізу?

Фердынанд прачнуўся, цяжка дыхаючы. Што быў за сон? Усхапіўся з крэсла. Чаму падумаў, што Фаўна сасніў? Адкуль на моры мог з'явіцца Фаўн? У моры жылі трытоны, мелі галовы як у людзей, а далей – рыбы, усё як у рыб: жабры, плавунцы, хвасты, луска блішчстая па скуры. А Фаўн – лясун, як грэцкі Пан, апекаваў жывёлу, пастухоў, палеткі і пашу вартаваў, кахаў жанчын, любіў вясёлае жыццё. Яму навошта мора?

З Мура выйшаў у сад. Цяпер, як ён адціў, як дрэвы атрэслі на малады мурог святло апошняй квецені, было тут зацішна і нават сумнавата. Пад яблыняю сеў – зноў музыку пачуў, нібыта вецер дзьмуў у трасцінкі Фаўна. Здзівіўся: чаму думкі пра Фаўна, якога трэба пісаць, абудзілі ўспамін пра леташняе падарожжа, ды і не ўсё, а толькі наймілейшыя з яго тры дні, якія правёў з Алізабет Бунк? Адноўчы яны падняліся на скалу, там ён маляваў, пасля паказваў ёй свае сямейныя фотаздымкі, знаёміў з мамай, татам, сёстрамі, з домам і садам у Багданаве. Яшчэ быў дзень, калі падаліся з Алізабет у Арконы, на поўнач выспы, дзе шмат славянскіх святыняў. Зранку прайшоў моцны дождж, было коўзка, караскаліся, нібы малыя, на гару, а каўзата скідала ўніз. Хапала жартаў, рогату, і там ужо Фердынанд адчуў, што Ліза яму як сястра, свая душой і думкамі, усё роўна як абое з адной сям'і. Ён ёй малюнак падарыў, а яна пасля яму прынесла кніжачку са сваімі вершамі. Тыя вершы раней нікому не чытала і не паказвала, яшчэ ніхто не ведаў нават з самых блізкіх пра яе кніжачку. Гэта вельмі ўразіла, бо атрымоўвалася, што ён ёй самы блізкі чалавек. А перад ад'ездам у іх выдалася цудоўная ноч на моры. Мора колькі дзён штарміла, грозныя хвалі накатваліся і разбіваліся аб скалу, не падпускалі да яе, усё роўна як абаім на зло шалеў Фаўн, і раптам, у тую апошнюю ноч, усе злыя сілы ў моры і на беразе супакоіліся, зрабілася гэтак ціха, аж чуваць было, як сэрца тахае. Тады зазьяла зорка ў небе, адбілася ў моры светлым вокам.

Захоплены ўспамінам тае ночы, Фердынанд не заўважыў, як падышла маці. Пачуў ужо блізкі голас:

– Я, сын, бачу, што ты, калі нечым засмучоны, ідзеш далей ад дому, у лес ці ў поле.

Фердынанд абняў матулю, прытуліў да сябе.

– А ты не памыляешся. Я не хачу вас з татам азмрачаць сваім кепскім настроем.

– Не ладзіцца з дыпламам?

– Яшчэ не ўсё зрабіў.

– Але сёння ты весялейшы.

– Бачыў сон. Памятаеш, як я табе казаў пра Лізу Бунк?

– Я радая, што там, на востраве, дзе Данія, мая радзіма, у цябе з’явілася сяброўка. Там у нас цудоўныя паненкі.

– Але... я казаў табе і пра Фаўна, што пішу яго на дыплом, ды не вельмі бачу ў сваім асяроддзі. Гэта мой Пан, бог лесу. Была думка пісаць пад сярпом месяца, а тут, ува сне, я ўбачыў яго на скале ў моры пад першаю вячэрняй зоркай.

– Цудоўна. Так і пішы, як бачыш. На скале пад вечаровай зоркай.

– Не, мама, ты не ўсё зразумела. Як я магу яго гэтакім пісаць, калі ён сядзеў на нашай з Лізаю скале, на якой мы з ёю сустракаліся? Там былі мы, а цяпер там ён, Фаўн.

Тут маці рассмяялася:

– Зараўнаваў Лізу да Фаўна?

– Табе смешна?.. Я згодны – гэта смешна. Але як сэрцам і душой яго пісаць мне на скале, дзе былі я і Ліза?

– Дык ён жа бог, сыночак. Ёй ты патрэбны, а не Фаўн.

Цяпер, абняўшыся, яны да слёз смяяліся ўдваіх. Маці ведала, што смех у сына іншы, як у яе, ён адно ў думках з ёю згодны, але карціну, хоць і эцюд маленькі, піша душою, сэрцам, а сэрцу думка, хай і разумная, не дакажа, хто там, на той скале, бог саламяны або хлапец жывы, чакае менад, лясных каханак, або Лізу.

Свой смех яна раптам суняла. Адразу супакоіўся і ён.

– А ведаеш, як ты зрабі? Пішы так Фаўна, як быццам сябе пішаеш. Нібыта гэта ты на скале сядзіш, глядзіш адтуль на мора, у небе бачыш зорку, у зорцы – Лізу. Тады і сэрца ўкладзеш у вобраз, у карціну, і за Лізу спакойны будзеш.

Думка маці была нечаканай. Адразу Фердынанд не знайшоў, што ёй на гэта адказаць. Спытаў:

– А Фаўн усё ж хто? Бог ці не бог? Ён на каго падобны?

– Табе не трэба выпісваць твар. Ён на скале, глядзіць не на цябе, а ў процілеглы бок, на мора, на зорку ў небе, адбітачак якой купаецца ў моры.

– І грае на свірэлі.

– Грай, кліч музыкаю да сябе каханую. Ты мне казаў, што Ліза любіць Вагнера, яго сімфоніі? І ты таксама любіш Вагнера. Цудоўна! Пішы сваю і яе любімую музыку.

Увечары, калі сцямнела і ў матчыным акне свяціла лямпа, Фердынанд пастукаў да яе ў дзверы. Яна сядзела на малой канапцы і колерам, ніцямі «мулінэ» выпывала кветкі свайго саду. Ён падышоў, нахіліў голаў да яе пляча і сказаў, што тут, у вёсцы, яна – ягоны Куінджы, што, калі вернецца жыць у Багданаў, яму не трэба будзе лепшага дарадцы, як яна. Маці прылашчыла галаву сына, расчуленая шчырасцю, што нечакана вырвалася з яго душы, а ён захваляваўся, нібы маленькі, вызваліўся з ласкавых рук і выбег з пакоя.

Да поўначы сядзеў з раманам Заля «Памылка ксяндза Марэта», які вывудзіў у хатняй бібліятэцы, каб перад сном адарвацца ад бясконцых думак пра Фаўна і ўплывы Бёкліна, што не толькі Куінджы заўважыў у яго апошніх эскізах, але і сябры, як пры ўсёй сімпатыі да еўрапейскіх мастакоў пазбегнуць чужых уплываў. З палону гэтых думак быццам выбіўся, хоць, можа, усяго на нейкі час, але трапіў у палон да Заля, іншага еўрапейца, да выпісанай ім гісторыі кахання, падобнага на сад у вясновай квецені. Раней думаў, што мастаку для творчасці патрэбна поўная адзінота, якая не няволіць пачуццяў і поглядаў на жыццё, дае свабоду і з ёю адчуванне рэальнай перспектывы творчага шляху. Але апошнім часам пачало хістаць гэтую ўпэўненасць. Хістаў і Заля. Чым далей чытаў, заглыбляючыся ў ягоны сад кахання, тым мацней адчуваў, як прагне кахання ўласнае сэрца. Акадэмія глушыла гэтае жаданне, там з усімі сваімі пачуццямі ды марамі патанаў у працы на патрэбу дня. Але цяпер, ужо вольным мастаком, адчуў, што

аднаго мастацтва, каб быць напоўніцу шчаслівым, мала, што прыгажосць і мудрасць жыцця не толькі ў мастацтве.

Кнігу адклаў і адчыніў акно.

Была ўжо глыбокая ноч. Над садам, над лесам, які на фоне святлейшага неба цямнеў далёкімі хваёвымі вяршынямі, хавалася ў хмарах, зрэдку выбліскваючы, жаўтлявая, як пазалочаная, поўня, вартуючы зямную ціхату і вусціш. Дзіўнае сугучча цішыні і музыкі стаяла ў паветры, уздымалася над садам у зорнае неба. Усё здавалася казкай, хоць і рэальнасцю было, было знаёмым і разам з тым нечым новым. Гэтае ціхаты душа заўсёды жадала як сутнасці мастацтва і жыцця ў мастацтве, шукала і разам з тым пабойвалася. Музыка ў выключна ціхай начной вусцішы хвалявала заўсёды моцна. Успомніў, як некалі яна яго ўсяго размыла, затапіла на Чорным моры ў Балаклаве. Быў сіні-сіні вечар, калі падняўся на гару, пісаў там сіні эцюд, а як зусім сцямнела, з-за бухты данеслася дзівосная мелодыя «Над морам» Шуберта. Сядзеў на камені разгублены, забыўшыся, дзе ён і што яму рабіць. Тое з душою адбывалася цяпер. Там было мора, тут – лес, палеткі, але настроі хіба не тыя самыя? Іх адчуваў і ў Лёхмэ? Дык ці не там, яшчэ ў Балаклаве, у душы прачнуўся Фаўн? Эцюды мора, адтуль прывезеныя, захапілі Шышкіна, які казаў, патрабаваў, каб пісаў болей мора, што мора яго стыхія. Але не зразумеў стары лясун, што не мора было галоўным у тых эцюдах, а душа Фаўна, туга ў адзіноце, жаданне блізкай жанчыны, музыкі. Туга Фаўна абудзіла сэрца мастака? Яшчэ тады, шукаючы ў гарах над морам цішыню амаль нябесную і адчуваючы ў ёй пакуты, зрабіў у сшытку запіс:

«Я быў шчаслівы. Мне не хапала аднае істоты, якую мог бы прытуліць да сэрца і калі не словамі, дык пачуццём аддаць ёй часціну радасці, якая поўніла мяне».

Дык хіба не гэтыя адчуванні пасля прачнуліся ў Лёхмэ, а цяпер у Багданаве? Зноў, ужо тут, пачуў і Шуберта, і Вагнера. У душы, у сэрцы прачнуўся Фаўн.

Усё гэта ў ім адчула маці?

Ледзь дачакаўся раніцы. Як пачало світаць, калі яшчэ ўсе ў доме спалі, ён ужо быў у садзе, збіваў расу з маладой травы.

Далей за садам, у тым месцы, дзе пісаў «Вясну», выйшаў да ручая. Вясна цяпер была не тая, што на карціне, ні снегу, ні лёду – зазеленела ўсё навокал. Агледзеўся – падумаў: гэты куток прыроды пісаць можна ўсё жыццё ў розныя поры года, ва ўсякае надвор’е, у настройах розных і кожны напісаны пейзажык будзе мець сваю ўласную мелодыю. Калі, вядома, тут жыць і кожны дзень гэтым куточкам дыхаць.

Вярнуўшыся з лесу дадому, узбег на ганак – насустрач маці дзверы адчыніла:

- Што гэтак рана ўсхапіўся?
- А тата ці прачнуўся?
- Збіраецца ў поле. Ужо трэба бульбу абганяць.
- Спачатку хай адвязе мяне ў Солы на цягнік.
- Ужо едзеш? – здзівілася яна. – Яшчэ ж ты Фаўна не пачынаў пісаць?

– Ну, супакойся, мама. Цяпер ужо напішу і ў сталіцы. Галоўнае, што тут я зразумеў, як мне яго пісаць. З’явілася ахвота працаваць. Астатняе ўсё – тэхніка.

4

Фердынанд глыбока адчуваў музыку і жыць без яе не мог. Яна абвастрала адчуванне жывапісу.

«...фарбы патухлі, і прырода, быццам пасля апошняга руху смычка, трымціць у бемолевых гуках змяркання».

Бемолевая танальнасць стрыманая, паніжаная, у ёй загадкавая, не да канца выяўленая мелодыя, найсаладзейшая тонкай душы мастака.

«Бемолевы тон світаня...»

У гэтых танах ён пісаў «Вясну», а цяпер адчуваў «Вячэрнюю зорку» з Фаўнам. У іх лёгка знаходзіў параўменне з прыродай, сваё з ёю адзінства. Усё гэта ведала маці, таму і падказала пісаць Фаўна пачуццямі да паненкі Лізы. Падказкаю захапіўся адразу, бо яна была яму арганічная. Вяртаючыся з Багданава да свайго ў Акадэміі мальберта, ён рады быў, што вобраз адчуў пластычна, у каларыце, і гэтая упэўненасць будзіла жаданне хутчэй узяць у руку палітру.

Але ў сталіцы жыццё кацілася па іншых, як у вёсцы, правіла, прадбачыць нават бліжэйшы дзень наперадзе ўдавалася далёка не заўсёды, і падысці да палатна змог толькі на сыходзе лета. Той дзень таксама адбіўся ў спытку:

«18.08.1897.

Вечар. Вецер сціх. Сонца зайшло...

А хвалі ўсё нясуцца ды нясуцца. Разбіваецца адна, накатваецца другая. Гэта, здаецца, не толькі музыка мора. Далятаюць і незямныя гукі свірэлі Фаўна, які выйшаў з лесу на бераг і ўплягае свае трэлі ў музыку вады. Сядзіць на скале ды грае, углядаючыся ў самотна замглёную зорку-вечарніцу...

Гэта мой Пан...»

Наступны запіс:

«20.08.

Працюю над Фаўнам».

Наступны:

«24.08.

Пішу толькі Фаўна. Карціна мне падабаецца. Не ведаю, што скажа Куінджы, але працюю з захапленнем...»

Яшчэ праз тры дні:

«Малюю натуршчыка для маладога трытона. Быў Куінджы. Да “Трытонаў” даў некалькі падказак. Пра “Фаўна” маўчаў. Я скіраваў размову. Тады ён сказаў, што замнога фіялетавага (пена), а мора занадта светлае. Узяў фарбы і перапісаў фальшывыя таны. Для пены падабраў прыгажэйшы колер. Цяпер цяжнейшы далягляд адразаецца ад неба. Гэта добра, але не тое, што я хацеў перадаць у карціне».

Шукаць новае нялёгка заўсёды. Яшчэ цяжэй, калі пошукі вучня не заўважае настаўнік. Фердынанд шукаў бемолевае святло, а Куінджы, геній святла, хоць і падказаў выдатны тон, ды не той, якім пакутаваў аўтар. Што ў гэтакім выпадку рабіць? Пагадзіцца з настаўнікам або шукаць далей сваё? Настаўнік, магчыма, палічыў, што вучню яшчэ не па сілах знайсці вельмі складаны тон і, ведаючы, які самалюбівы вучань, ягоны пошук нібыта не заўважыў, па сутнасці не падтрымаў, прапанаваў задаволіцца сваёй падказкаю? У Фердынанда стае рапучасці шукаць і адшукаць тую няўлоўную, здавалася,

бемолеву гармонію ў прыродзе і на палатне. Куінджы здзіўлены, уражаны, абяззброены: «Рабіце як бачыце і адчуваеце. Я так спяваю, а вы – іначай».

Разам з настаўнікам Фердынанд шукаў і неба ў «Фаўне». Як быццам тое знайшлі, што трэба, але, застаўшыся адзін у майстэрні, у час адпаведнага, як на карціне, святла, калі вечарэла, ставіў карціну насупраць канапы, клаўся на канапу, каб быць на адным узроўні з Фаўнам, і глядзеў на мора ды неба ў карціне, намалюваныя, бачыў усё роўна як вачыма Фаўна і ўсе настроі, музыку пейзажа адчуваў нервамі ды скураю свайго героя. Гэтак заўважаў штосьці яшчэ, чаго карціне не хапала. Падхашіўшыся, клаў новыя патрэбныя мазочки, удакладняў танальнасць.

Бывала, што, працуючы, чуў за сцяной жаночы або жаночы і мужчынскі галасы. Тады, адарваўшыся ад карціны, ад Фаўна, блізка бачыў Лізу, быццам пісаў яе партрэт. Шкадаваў, што не адважыўся на гэта там, на моры, калі яна была з ім у лёгкай белай сукенцы, у адпаведным тону сукенкі капялюшыку з бежавай, пад колер прыгожых валасоў, стужкай, калі сядзела з кнігаю казак на каленях.

Аднойчы, думаючы пра Лізу, захацелася напісаць яе замест Фаўна. Прышоў Куінджы. Ледзь не прызнаўся яму ў сваім жаданні, але спахапіўся і сказаў не зусім тое:

– Я бачыў Фаўна ў сне іншым.

Настаўнік насцярожыўся:

– У іншым ракурсе?

– Іншым увогуле. Нават не Фаўнам.

– Не раю вам цяпер пра гэта думаць. Вы доўга яго выношвалі, і любы іншы атрымаецца на гэтага, што ёсць, падобным. Усё, амаль усё, што для карціны трэба, вы знайшлі.

Думка настаўніка, аднак, не супакоіла, і Фердынанд сказаў, што ў пейзажы перад вечаровай зоркай не горш глядзелася б каханка Фаўна. Куінджы хітра прыжмурыў адно вока, як рабіў, шукаючы схаваную загадку вучня, другім уставіўся ў яго твар.

– Вы знайшлі прывабную мадэль?

Ён не любіў бачыць маладых мастакоў разгубленымі, нясмелымі, але грунтоўным вопытам псіхолога карыстаўся

асцярожна, і тут, доўга не чакаючы адказу на сваё прамалінейнае пытанне, загаварыў як пра сябе:

– Мора!.. На ім і я пакутаваў неаднойчы, як быў малады. Яно на ўсіх нас гэтак дзейнічае. Яго ўбачыш – і адразу чуеш прывабны жаночы голас, які жыве ў кожнай марскоў хвалі. Тут шмат сонца, волі, чысціні. Тут абуджаецца і гіне шмат сэрцаў маладых рамантыкаў...

Назаўтра, пасля той размовы, Фердынанд не падыходзіў да свайго Фаўна. Яшчэ праз дзень яго з мальберта зняў, паставіў «Трытонаў». У «Трытонах» таксама мора, яно было напісанае, але саміх трытонаў яшчэ шукаў. Меў малюнак з натуры маладога трытона, стары быў у эскізе, пасля пакут над кампазіцыяй была і падтрымка Куінджы: «Ну цяпер вы патрапілі...» Але настаўнік пакуль што ўсё бачыў паасобку: мора, грот, трытонаў. Чакаў, што скажа пра кампазіцыю, агульны тон і каларыт. Насцярожвалі сябры размовамі пра ўплывы Бёкліна. А як у працы над фантастычным сюжэтам абысціся без вопыту швейцарца, усімі прызнанага класікам жанру? Колькі разоў пераглядаў яго работы ў Эрмітажы, разварушваючы ў сабе энергію фантазіі, але ж і рысу пільнаваў, якую нельга пераступіць, як хочаш быць арыгінальным, самастойным. Найбольшая складанасць была ў тым, што трытоны – людзі і рыбы, вадзянікі з хвастамі, плаўнікамі: чаго ім, кожнаму, даць болей або меней – людскога або рыбінага, каб атрымалася карціна не толькі з жыцця марскога царства, Нептуна ды Галатэі, у свеце якіх трытоны, але і чалавеку блізкаю, цікаваю? Як абысці, працуючы над ёй, «Бітву кентаўраў» або «Пана» Бёкліна?

Убачыць у карціне, якую пішаш, адразу ўсё, што ў ёй павінна быць, не ўдаецца, увесь час, калі працуеш, узнікае штосьці новае перад вачыма, у думках, адчуваннях, кожны мазочак, настроі і дэталі залежаць ад мазкоў, дэталюў і настройў іншых, ад таго, як тыя атрымаюцца пад пэндзлем. Ледзь напісаў-перапісаў адно – узнікае патрэба напісаць-перапісаць другое. Пільнае вечнае сумненне: так ці не так адчуў, убачыў і зрабіў? А то здаецца: усё не так, як трэба. Адвернешся ад палатна як ад нялюбага, чужога, за іншае ўхопішся, але пра тое думаеш.

Да «Вясны» з палітрай ужо не падыходзіў, адно ўзяўся паўтарыць яе ў меншым фармаце для Куінджы. Калі закончыў і копію, прыйшоў Пурвіт, паставіў абедзве работы побач і доўга разглядаў іх, як параўноўваў адну з другой.

– Ну што тут скажаш? – развёў рукамі. – Рушчыц – сама вясна.

Фердынанд ніякавата адчуваў сябе, калі яму ў твар хвалілі яго работы, хвалы ні ад каго не чакаў, быццам не верыў у яе шчырасць, хоць увагу і павагу да сябе як да мастака цаніў заўсёды і нават патрабаваў, але цяпер перад ім быў Вільгельм Пурвіт, і, крануты яго шчырасцю, эмоцый не стрымаў: абхапіў і расцалаваў сябра. Калі ж той пайшоў, паставіў на мальберг «Вячэрнюю зорку» і плямку святла, якую доўга шукаў, знайшоў адразу.

Увечары, вярнуўшыся з майстэрні дадому, адчуў жаданне камусьці блізкаму выліць з душы радасць. Але каму? Побач ні мамы, ні Лізы, ні Вільгельма. Сеў за стол, разгарнуў сшытак і зрабіў запіс:

«16.09.

Хачу яшчэ раз, іначай, намаляваць Фаўна. Малы эскіз зраблю ў іншым колеры».

З падвышаным настроем пражыў і дзень наступны. Прыходзілі сябры, з яго майстэрні разносілі па Акадэміі сваё захапленне «Вясной» і «Фаўнам». Завітаў і Рэпін. Асцярожна, як нечага асцерагаючыся, прачыніў дзверы, нячутна, мяккім крокам, пераступіў парог, агледзеўся, заўважыў на мальберце «Фаўна» і падышоў, ужо не азіраючыся, бліжэй. Фердынанд стаяў воддаль каля акна, вачэй з нечаканага госця не зводзіў, а той, быццам яго не заўважаючы, стаяў, не рухаючыся, перад карцінай. Нарэшце ўсёй постаццю павярнуўся да гаспадара майстэрні і загаварыў:

– Цудоўная работа. Я пра яе чуў. Усе хваляць. І мне яна таксама падабаецца. Нават вельмі. Віншую вас. Але вы, кажучь, тут хочаце штосьці перапісаць? Я не раю. Вы занадта да яе прыгледзеліся. Гэтак бывае з кожным мастаком. Вам трэба на нейкі час пра яе забыць. – Перавёў позірк на «Вясну», якая стаяла збоку, і нечакана весела, зусім у іншым настроі, як ма-

лады, усклікнуў: – Этс!.. Таксама ўсё і свежае, і чыстае! – Над галавою выкінуў руку і пальцам паказаў на столь, пасля тым пальцам зноў на «Фаўна»: – А што?.. Магчыма, вы... – Як перадумаўшы, ніжэйшым голасам: – Не, усё ж не спяшайцеся. – Звярнуў увагу на «Трытонаў» і вусны скрывіў, паказытаў пальцам у носе, пачмыхаў: не спадабаліся. Заўважыў вышэй эцюды: – Арыгінальныя. – Вярнуўся да «Вясны» і разглядаў даўжэй, як першы раз. Спытаў: – Вы лічыце работу закончай? – Адразу і прадоўжыў, як без жадання чуць, што на яго пытанне адкажа аўтар: – Ну так-с, так-с, так-с... вядома, што еўрапейскія мастакі далей у гэтай стадыі ўжо не працуюць.

Апошнія словы мэтра засмуцілі Фердынанда. Магчыма, што Рэпін на гэтакую рэакцыю разлічваў, бо, іх вымавіўшы, адразу развітаўся.

Застаўшыся адзін у майстэрні, Фердынанд даў волю і нервам, і самалюбству: каго папракнуў з пальцам у носе – Еўропу або аўтара? Ківок зрабіў не толькі на недаробкі, якія можна знайсці ў любога мастака, але і на тое, што ў аўтара, паляка, заходнія манеры, дух? А што заходняе ў «Вясне»? Шырокі пярэдні план? А ў «Трытонах»? Уплывы Бёкліна? Для мастака Расіі гэта забароненая вольнасць? А хто дае ці не дае дазвол? Акадэмія? Рэпін? А Куінджы не мае права? Пра шырокі план ды Бёкліна казаў і ён, але не павучаў, не папракаў: «Я так спяваю, а вы іначай». Даваў дазвол на гэта вучню, спакойна, ды і з цікавасцю глядзеў на тое, што вучань сам адчувае меру ўсім на сябе ўплывам, заходнім і ўсходнім, на самастойнасць мае права.

Успомніў Зеўса, яго навуку, і супакоўся.

5

А ўсё ж патрэбнага спакою не было.

Апошнія дні перад выставаю дыпломных работ адно звонку выглядалі бесклапотнымі, зацішнымі. Штосьці дапісваць ці перапісваць было позна, а думкі пра новыя матывы, сюжэты, вобразы не хвалявалі. Фердынанд завесіў палатном мальберт, пачысіў і працёр алеем палітру, усё лішняе прыбраў вакол

мальберта і да яго не падыходзіў. Хацелася бегчы на свежае паветра, на сонца, але за вокнамі лілі халодныя, нібы ўвосень, дажджы, калегі ў чаканні адкрыцця выставы збіраліся ў майстэрнях, і тут размовы былі адны: хто ды што чуў ад чальцоў Рады пра работы, з якімі ўжо знаёмыя. Насцярожвалі думкі супярэчлівыя, хоць заўважалася і тое, што выказванні графа Талстога або Рэпіна рабіліся абавязковымі для іншых у Радзе. Да Рушчыца падышоў выкладчык Кісялёў і пра «Вясну» сказаў тое самае, што ўжо чуў ад Рэпіна, пра надта шырокі пярэдні план і ўплыў замежных еўрапейскіх мастакоў. Калі Фердынанд паспрабаваў давесці, што дэтальвая выпіска пярэдняга плана можа змазаць адносіны паміж танамі, той, яго ці не пачуўшы, ці не зразумеўшы, нагадаў шведа Цорна, які ў партрэтах дакладна выпісваў твар і рукі, астатняе быццам не заўважаў, што гэтакая манера выпіскі нам, у Расіі, непрымальная. І ўсё гэта пра Цорна, пра яго тэхніку пісьма, Фердынанд чуў раней ад Рэпіна.

Зайшоў у майстэрню Куінджы, паведаў, што абурыла Шышкіна ў работах Багаеўскага, удала пераймаючы манеру Шышкіна штосьці даказваць: «Вы бачылі? З паперы выразаныя хвігуры! І чым выразаныя? Нажніцамі! Чымі? Ну толькі не рускімі...»

Здзівіліся ўсе: Шышкін заўсёды хваліў Багаеўскага – што здарылася? Быў, можа, вымушаны гэтак сказаць?

– Ну, калі сказаў граф Талстой або Рэпін, то паўторыць, нікуды не дзенецца, і нават Шышкін.

Фердынанду падалося, што заўсёды шчыры з вучнямі Зеўс на гэты раз не ўсё кажа, што думае, бо ў гэтакім выпадку абысціся іроніяй, без абурэння свайго магутнага тэмпераменту, не мог. Абураўся і тут, але з лёгкай усмешкаю спагадлівага або пакрыўджанага чалавека.

Калі Рушчыц і Пурвіт выйшлі з Акадэміі на вуліцу, Фердынанд спытаў у сябра:

– А Зеўс нам можа здрадзіць?

Спыніліся, дапытліва глядзелі адзін аднаму ў вочы.

– Думаеш, што гэткае можа быць?

Фердынанд не вытрымаў халоднага позірку Пурвіта, аберуч схапіўся за твар, хаваючы вочы.

– Прабач, Вільгельм. Я ў гэта не веру. Спытаў таму, што гэтага баюся. Калі раптам яшчэ і гэта... тады... тады ўжо смерць нашаму ўсяму мастацтву.

– Тут, у Акадэміі, у апошні час, для здрады ў яго былі спрыяльныя ўмовы. Шмат хто пры ўладзе гэтага чакаў. І граф, і нават вялікі князь. Але ён нам не здрадзіў. І больш нават за тое. Абараняў, як мог, сваім усім ахвяруючы.

Падышлі да парапета набярэжнай, спыніліся, глядзелі на ваду.

– Аднойчы ён успамінаў свой сон. Цябе тады з намі не было, ты быў у вёсцы. Ляжыць, яшчэ малы, хлапчук, у сваім родным стэпе пад гарачым сонцам, на спіне, глядзіць у неба. А ў небе агромністы каршук кругамі ў яго над галавою ходзіць, зніжаецца, крывою дзіюбаю ляскоча. І раптам каменем кідаецца яму на грудзі. Малы, як можа, адбіваецца, а той ужо разрывае кішчорамі грудзі, шукае, каб вырваць, сэрца. Зеўс прачынаецца, мокры ад поту, як ад таго змагання. І ўсё жыццё, казаў, гэты жахлівы сон пільнуе.

– А з чаго бярэцца? Папраўдзе ж гэтага не было?

– Ну як з чаго бярэцца? З жыцця, – спакойна разважыў, як пра звычайнае, Пурвіт. – Мо каршука таго і не было, але ж ты ведаеш, што перажыў Зеўс у маленстве, яго галоднае сіроцтва без маці ды без бацькі. Бяды там, у сваім стэпе, нахлябтаўся. З яе каршук і выленіўся. А мы з табой, кожны мастак, хоць у жывапісе, хоць у скульптуры, хіба не гэтак, на палатне ці з гліны, выленшліваем фактуру, вобразы? Хіба не з усяго таго, што бачым ды перажываем у жыцці? Гэтак і сон працуе, як мастак.

Доўгіх размоў Пурвіт звычайна не любіў, яны яго стамлялі, але цяпер з’явілася ахвота выгаварыцца, і Фердынанд гэта адчуў, прапанаваў заглянуць у тракцір, да якога якраз падышлі. Пад музыку, падобную на стогн шарманкі, за куфлямі піва размова зноў вярнулася да выставы, што ад яе чакаць.

– Адміністрацыя помсціць Зеўсу, але ўжо праз нас, ягоных вучняў, бо самога ўкусіць не можа, – задумаўся ўголас

Вільгельм. – Яна не церпіць тых, хто з ёй не згодны, у каго ёсць свая думка.

– І нават тады, як з ёю не згодны геній?

– А ёй навошта геніі? Ёй гэта не галоўнае – бездар ці геній. Ёй галоўнае, які ў мастака хрыбет, гнецца або не.

– А Рэпін?.. Не з тых, каб лёгка гнуўся, і ўсё ж...

– Улада не можа адрынуць ад сябе ўсіх. З ім ёй лягчэй, як з Зеўсам. Рэпін здзівіўся, абурыўся, як можна гнаць Зеўса з Акадэміі, калі ён дае Расіі выдатных мастакоў. Яго абурэнне ўсе пачулі. А што далей? Ён усё ж не кінуўся да графа або вялікага князя, каб Зеўса бараніць? Хоць мог. Меў права і сілу. Павінен быў.

– Дык хто тады і ты, і я, паміж адміністрацыяй і Зеўсам? Усе мы, яго вучні? Ахвяры? Мука ў жорнах?

– Для адміністрацыі – мука, але не для Зеўса. Ён хоць і ў цяжкім становішчы, але нас, кожнага, бароніць, як сваіх дзяцей. А ты...

– Што я?.. – усхапіўся Фердынанд.

– Не гарачыся. Сядзь. – Вільгельм мякка ўсміхнуўся, у імгненным парыве сябра ўбачыўшы яго ўсяго, знутры.

– Я быў падумаў, што ён з намі ўжо не гэтакі адкрыты, як быў раней, што кажа, а што і не. Спытаў у цябе, ці згодны ты са мною.

– А не думай тое, чаго не можа быць.

Пурвіт, як балт-латгалец, са словам выпадковым або камусьці непрыемным не спяшаўся, меў вытрымку даўжэй падумаць, халоднай галавой узважыць, стрымаць імгненныя пачуці. Фердынанд над сваімі эмоцыямі ўлады гэтакі не меў, няшчырасць, у каго б ні заўважаў, перажываў мацней, даўжэй. Несупадзенне характараў не раз'ядноўвала, наадварот, збліжала, давала ў сяброўстве раўнавагу, нават і ратавала неаднойчы абодвух у выбары і думак, і ўчынкаў.

З тракціра выйшлі і з мірам-ладам, па-сяброўску, разышліся.

Наступны дзень абодвух сагрэла немалая радасць. У май-стэрню, дзе сабраліся амаль усе калегі, чакаючы з канцылярыі

апошнія рашэнне, у які з бліжэйшых дзён адбудзецца абарона дыпламаў і адкрыецца выстава, прыйшла афіцыйная, ад сакратаркі, вестка, што ўзгоднены загад па Акадэміі аб замежных творчых камандзіроўках: паедуць чатыры дыпломнікі, у ліку якіх Пурвіт і Рушчыц. У той жа вечар шчасліўчыкі наладзілі ў рэстаране пачастунак для сяброў, засмуткаваўшых, што едуць не яны.

Яшчэ праз дзень адкрылася выстава. Спачатку ўсё выглядала як на свяце, але нечакана выявілася бомбачка: не аказалася Куінджы, а без яго вучні не ўяўлялі свайго свята.

Чутка, што Куінджы не запрасіла адміністрацыя Акадэміі, сабрала ў гурт дыпломнікаў: гэта ж знявага не аднаму настаўніку, але і яго вучням – што рабіць? Патрабаваць, каб быў неадкладна? Але ці ёсць ужо на гэта час? Уся Рада, рэктарат, намеснік прэзідэнта Акадэміі граф Талстой стаялі каля ўваходу ў залу абাপал высокіх белых з пазалотаю дзвярэй, чакалі гасцей ад царскага двара, магчыма, і цара самога. З'явілася другая прапанова: пакінуць выставу ў знак пратэсту. Але ж яшчэ не выдаваліся дыпламы? Падышла сакратарка рэктара і папрасіла дыпломнікаў разысціся да сваіх карцін. У адказ на гэта пачула пытанне: якая быць можа абарона дыпламаў без настаўніка? Яна вярнулася ў кола адміністрацыі і ўжо другі раз прынесла тое самае, слова ў слова, як загад. На гэты раз адказу не атрымала – пайшла. Ніхто з дыпломнікаў не вярнуўся, каб той загад выконваць.

Усе прыціхлі ў зале – ні шэптаў, ні размоў. Усе адчувалі штосьці незвычайнае, нечага чакалі.

І раптам праз шырока адчыненыя дзверы хуткім цвёрдым крокам увайшоў, нібы ўляцеў на крылах, парывісты ў чорным смокінгу пад рафінадна-белым высокім каўняром мужчына. Па тэмпераменце, усіх годных жэстах уладны, але не цар, без світы. Не тыя былі і барада з вусамі, і шавялюра. Але ўсмешка дзёрзкая ў вачах – як гаспадар на свяце. Агледзеў усіх бліжэйшых злева, справа. І тут гурт моладзі, які стаяў далей, у адзін голас выдыхнуў:

– Архіп Іванавіч!.. Ура!..

Усе вучні кінуліся з кветкамі да Куінджы: хто абдымаў, хто палаваў, хто плакаў ад нечаканай радасці. А хтосьці, як пацішэла, звонкім голасам пачаў з ліста зачытваць тэкст удзячнасці:

«...Вы былі сябрам моладзі. Вы верылі ў нас. Будзьце ўпэўненыя, што памяць пра Вас, як пра найлепшага настаўніка, назаўсёды застанецца ў нашых успамінах...»

З выставы вучні Куінджы вязуць любімага настаўніка ў рэстаран і там наладжваюць у яго гонар шыкоўную вячэру. А ўжо назаўтра амаль усе перыядычныя выданні Пецярбурга даюць высокія ацэнкі дыпломным працам маладых мастакоў, іх самастойнасці, арыгінальнасці, жывапіснаму майстэрству, пазбаўленаму акадэмічных схем. Аўтарытэтнае ў краіне «Новое время» пісала: «Такія творы, як «Пры апошніх промнях» Пурвіта, «Вясна» Рушчыца, «Ганец» Рэрыха, «У садзе» Століцы – гэта працы, цалкам зробленыя майстрамі, якія не маюць нічога супольнага з тэмамі краявідаў, раней пісаных па старых метадыках у Акадэміі. Колькі новых матываў, новых задач! Тут сапраўды кожны з мастакоў пісаў тое, што хацеў, што хвалявала!..» І далей: «Ф. Рушчыц выставіў чатыры краявіды, з якіх найлепшыя “Вясна” і “Вячэрняя зорка”, але асабліва добрая “Вясна”, сакавіта і шырока намалёваная, перадае дасканала асветлены вясновым сонцам снег, які не скрозь яшчэ растаў, з празрыстым ручаём і засмужанымі ад вільгаці далячынямі. У “Вячэрняй зорцы” яшчэ больш настраю, больш карціны...» Не адставалі ў сваіх захапленнях ад прац Рушчыца і іншыя выданні.

На выставу прыязджае першы эксперт у жывапісе Павел Трацякоў і, не паскупіўшыся грашмыма, купляе «Вясну» для сваёй слаўтай галерэі.

«Вячэрнюю зорку» набывае Акадэмія.

Гучнае прызнанне Рушчыца як маладой з’явы ў жывапісе, шматгалосае захапленне яго карцінамі, здавалася, загояць на сэрцы ўсе маральныя раны, прасветляць думкі, адродзяць рамантычныя настроі і задумы, бо яго, амбітнага, заўсёды акрылялі нават і куды меншыя творчыя ўдачы. Але надта моцна былі падрэзаныя крылы ў апошні час, каб усё тое, што іх падразала, адразу выкінуць з галавы, з сэрца. Цяпер гэта не

адбылося яшчэ і таму, што якраз у тых дні, калі па Пецярбурзе, па ўсіх яго мастацкіх і не мастацкіх, усялякіх арыстакратычных, нават і блізкіх да царскага двара, салонах гуляла захапленне карцінамі нечаканага Рушчыца, адміністрацыя Акадэміі паднесла яму яшчэ адну лыжку смалы, абвясціўшы сваё новае рашэнне: у замежную творчую камандзіроўку з вучняў Куінджы едзе адзін Пурвіт.

Гэтая навіна аказалася балючай не толькі для Фердынанда, але і для яго сябра. Пурвіт спяшаецца суцешыць:

– Я не паеду без цябе.

– А я цябе віншую. Ты павінен ехаць.

– Але гэта будзе зусім не тая вандроўка, якою магла быць, якой хацелі, пра якую марылі мы з табою.

– Ніхто з нас тут не вінаваты. На гэтай камандзіроўцы свет клінам не сышоўся, – разважыў Фердынанд. – Тым больш, што ёсць заява на гэта Зеўса. Ужо ён абвясціў, што ўсіх сваіх вучняў у Еўропу сам павязе на лета за свае сродкі. Тады мы з табою там, недзе ў Італіі або Іспаніі, на цёплым моры, і сустрэнемся.

Фердынанд нікому не хацеў паказаць свае балючай крыўды, нават і сябру блізкаму. А крыўда была немалой. Акадэмія штогод ганаравала найбольш таленавітых выпускнікоў творчай вандроўкай па Еўропе, была гэтакая традыцыя, і Рушчыц меў на яе права, што даказвала і апошняя выстава. Пра гэтакую паездку марыў ці не з таго часу, калі, яшчэ вучнем Шышкіна, на сваім другім акадэмічным годзе, прывёз з Крыма эцюды мора і ўсіх імі здзівіў. Шмат хто думаў, што ён на моры вырас: так каларытна, арыгінальна пісаў ваду марскую. Настаўнік прывёў тады Айвазоўскага, каб паглядзеў яго марыны. Быў у захапленні і Айвазоўскі. Шышкін казаў заўсёды: дзе ваша мора? пішыце мора, гэта ваша стыхія! Прываблівалі мора і паўднёвае святло. Хацелася пабачыць і адчуць іх там, на еўрапейскім поўдні.

Цяпер, нібы душу згубіўшы, не ведаў, што рабіць. Сябры з выставы гуртам ішлі то ў тракцір, то ў рэстаран, спяшаліся на нейкія сустрэчы, ядналися ў размовах пра свой далейшы лёс, яднала іх ужо тое, што ўсе, закончыўшы Акадэмію, за-

ставаліся ў сталіцы, адсюль ніхто нікуды ехаць не збіраўся, а ён, мабыць, адзін з усіх, прытулку тут ужо не знаходзіў і не шукаў. Душа бегла адсюль. З выставы на вуліцу выходзіў і некуды ішоў. Куды? Не ведаў. Ішоў уздоўж Нявы нібы з заплюшчанымі вачыма, нікога і нічога не заўважаючы, спыняўся, спыхапіўшыся, то каля нейкага слупа, ледзь з ім не сутыкнуўшыся, то ад прарэзлівага крыку ліхача, то, не пазнаўшы дома, вуліцы, гадаючы, дзе апынуўся, ішоў далей і зноў спыняўся з пустой, без усялякіх думак, галавой. Пра свой пакой, дзе жыў, успамінаў, калі ўжо ў дамах святлелі вокны, дагэтуль шэрыя, запальваліся ліхтары на вуліцах.

На трэці дзень выставы прыйшоў дадому позна: дзверы незачыненыя, святло ў пакоі ад газавых лампы на сталі, жанчына за сталом сядзіць, як спіць, галаву звесіўшы над кнігай. Здзівіўся: куды і да каго прыйшоў? І раптам – бацька:

– Хто тут нарэшце?

У ягонай, сынавай, піжаме выйшаў са спальнага пакоя з разгорнутай у руках газетай, газета вылецела на падлогу з рук – абэруч сына абхапіў, і толькі цяпер, з-за бацькавага пляча, Фердынанд пазнаў жанчыну – сястру Ганну: яна ўжо ўсхапілася ад бацькавага голасу, стаяла над сталом, углядалася ў твар брата, і ён, углядаючыся ў яе, не разумеў, яна смяялася ці плакала. Было на твары ўсё разам – радасць.

Прыехалі, каб віншаваць яго. Збіралася і маці, ды прыхварэла. Гануля брата абняла, пацалавала:

– Гэта ад мамы. – Другі раз: – І я віншую.

Бацька падняў з падлогі газету:

– Чытаў, што пра цябе ў «Ведамасцях» пішуць?

– Але ж і вы паспелі прачытаць?

– А мы цяпер чытаем усе газеты. Мама загадала, каб усе, дзе пра цябе што пішуць, куплялі і ёй прывезлі. Усе перачытваем, няма калі працаваць, – смяялася, запальваючы вясёлым маладым настроем брата і бацьку, Ганна.

Наступны дзень для ўсіх траіх пачаўся з выставы. Адрозна глядзелі працы Фердынанда, пасля суседнія і зноў яго, усё перагледзелі, што на выставе. Быў Фердынанд за гіда. Пра сяброў, кожнага, казаў ля іх карцін, дзівячыся, як захапляла-

ся сястра ўсім, што чула, як хутка заўважалі яе вочы жывыя, святлом і колерам выразна выяўленыя дэталі, плямкі, як шчыра на іх рэагавала. Ажно не вытрымаў:

– Ты, Ганна, бачыш усё, як мама.

Адразу і яна зрэагавала весела:

– А мама бачыць, як Куінджы?

Аж уголас рассмяўся:

– Ты была б у Архіна Іванавіча першым вучнем.

– І ён мяне таксама ўзяў бы ў творчую вандроўку па Еўропе?

– А мы ў яго зараз спытаем.

Да іх якраз ішлі гуртам сябры Фердынанда з Куінджы разам.

– Ты што гэта кажаш, Фэрдзя?.. Не-не!.. Божа, барані, бо я зараз адсюль збягу...

Фердынанд схапіў яе за руку, а тут і сябры падышлі з настаўнікам. Усіх пазнаёміў, паасобку, і з бацькам, і з сястрою. Ганна ўхапілася за братава плячо, прыціхла, а вочы, шыльцы вострыя, маланкава стралялі з-за яго пляча па сябрах, ад іх на Куінджы, даўжэй спыняліся на велічна-прыгожым твары настаўніка, які веў ціхую размову з бацькам. Калі з выставы выйшлі, у экіпажы па Неўскім ехалі да Эрмітажа, дачка спытала ў бацькі, пра што ён размаўляў з Куінджы. Той праз акенца ўглядаўся ў цікавае яму жыццё на вуліцы, але і ёй уважыў:

– Адказваў на яго пытанні.

Тут ёй і большага хацелася пачуць:

– Якія ў яго былі пытанні? Пра Фэрдзію? Можна, пра мяне?

– Здзіўляўся, што твая мама з Даніі, што ў сям'і ў нас столькі культур злілося, якою мовай размаўляем у сям'і, ці карыстаемся расійскай.

– А пра сябе ты што казаў?

– Ён цікавіўся пра маму. Казаў, што ў Фердынанда душа больш ад жанчыны, але воля мужа. Я быў засумняваўся, і тады ён дадаў, што гэта яго думка.

Як ужо шарэла, стаміўшыся хадзіць па бясконцых залах Эрмітажа, адпачывалі ў партэры цырка, які заўсёды, бываючы ў сталіцы, любіў наведваць бацька. А ўжо наступнай раніцай,

снедаючы ў даўніх сяброў сям'і, занепакоіліся, што ўначы захаладала, на дрэвы легла шэрань, зіма ў твар дыхнула, трэба спяшацца ў вёску, у свой маёнтак, бо там яшчэ не ўсё гатовае да сустрэчы з зімою – чакала клопату гаспадара.

Цягнік адыходзіў апоўдні. Развітаўшыся з сястрой і бацькам, Фердынанд не меў ахвоты вяртацца на выставу, не хацелася бачыць кагосьці іншага, жаданне з'явілася вярнуцца дадому, зашыцца ў сваім малым пакойчыку, сагрэцца ў думках пра сям'ю, якая ёсць, з бацькамі, і якая будзе, калі дасць Бог, у сваёй багданаўскай прыродзе, у сваім маёнтку са звыклым рытмам-ладам, з маленства мілым кожнай дробяззю.

Вечар праседзеў адзін, сам-насам з думкамі пра жыццё ў Багданаве, што ведаў, рэальнае, сваё наскрозь, на смак, і тое, якое бачыў на нейкім далёкім плане ў мроях, замгленае, але і ў замгленасці прывабнае, жаданае. І бачыў, і як быццам чуў.

О, не! Чуў не як быццам – чуў сапраўды, нават і голас:

Літва! Бацькоўскі край, ты як здароўе тое:
Не цэнім, маючы, а страцім залатое –
Шкада, як і красы твае, мой родны краю.
Тугою па табе тут вобраз твой ствараю.

Злілося, як і раней злівалася ў адно: любімае, Адама Міцкевіча, слова і сваё дыханне. Сядзеў і паўтараў усё тое самае, тое і гэта: «Літва! Бацькоўскі край...»

Калі ўжо клаўся ў ложка, у начной піжаме сеў за стол, разгарнуў запаветны спытак, які ўранні перагортвала Гануля, і на чыстай старонцы зверху зрабіў яшчэ адно прызнанне, якое вынасіў за гэтыя два дні ў душы і ў думках:

«...малы свет сям'і непараўнальна даражэйшы за шырокую, але халодную грамадскую арэну».

З гэтымі думкамі і лёг. Доўга ляжаў, не спаў. Думаў.

6

Каляды Фердынанд сустрэў у Багданаве.

Зіма выдалася цёплай, без тых звычайных, што раней бывалі ў дні гэтага свята, маразоў ды снежных заваяў. Краявіды

ў наваколлі выглядалі хутчэй падобнымі на вясновыя, а душа жадала зімы сапраўднай. Ну як пісаць калядны пейзаж без снегу?

Злёгка пабеленая ўначы сцежка вывела з вёскі ў засценак Даўкневічы. Вось і знаёмая выспа, за ёю ручай, на ім у гэтым месцы стаяў бацькаў млын, а дзе ён? Няўжо гэтак заседзеўся ў сталіцы, што ўжо свой млын знайсці не можа? Ці трэба падысці бліжэй, каб убачыць? Снегу ў лесе няма нават таго, што ў полі, вакол усё шэрае, злілося ў шэрані, але схіл выспы пад танклявым лёдам коўзкі, быццам памыўся ўранні і не абцёрся, на ветры, усё ж зімовым, абледзянеў. Ступіў як асцярожней, а не ўратаваўся, памчаў лядовай аблівахай з выспы да ручая, нібыта на каньках, і не было за што, ратуючыся, ухапіцца: ні дрэўца, ні кусточка. Рудая купіна, нейкая жменя гліны, крата дарунак, пад чаравік патрапіла – уратавала. Прысеў над ёю, перахрысціўся і млын блізка ўбачыў. На шкiве барабан, вада пад барабанам цёмная, як з каламазі вір, а ўсё над ёю – казка з лёду і святла, з неверагоднага ў ельніку, як на каляднай ёлцы, зіхацення. Над барабанам рог будынка са старога, гадамі пашчапанага бярэвення, страху пад дранкаю, і гэта ўсё таксама, як і барабан, лёдам зацалаванае. Калі б не ведаў, што тут млын, дык мог падумаць, што з глыбіні віру ўсплыла ды стала дыбам нейкая рагатая жывёліна. Адсунуўся ад купіны, на ногі ўзняўся асцярожна, каб зноў не пакаціцца ў вір, на крок-два адышоў. Там – вольха шэрая. Яе рукою абхапіў, смялей агледзеўся, ад смеху аж закалаціўся ці то з сябе, як нетутэйшага, што разгубіўся, ці што ў казку трапіў.

Альбомчык з замалёўкамі намацаў у кішэні, алоўкам пачаў накідваць абрысы нечаканай казкі, святло ды цені. Малюнак просты быў, але складаныя адценні лёду, рухомыя валёры, блікі ў фігурах з лёду гулялі, і як было злавіць на дзюбку алоўка лясное ўлонне, калі яно ўвесь час мянялася?

Назаўтра прыйшоў да млына з фарбамі, рабіў эскізы: адзін, другі – пры сонечным святле і без яго. Ужо захаплялі не адны формы з лёду, але і дзіўна сіні снег на першым плане, пад ім лядовая тэраса ў адценнях перламутру і пад тэрасай цёмная вада, пад сонечнымі блікамі жывая. План, як у «Вясне», пы-

рокі атрымаўся, нібы для Рэпіна, каб пры выпадку зачапіўся, знайшоў і тут заганны ўплыў Еўропы на Расію.

У той час, як над «Зімовым млынам» працаваў, у Пецярбурзе рыхтавалі да адкрыцця другую акадэмічную «Вяснову выставу», і Фердынанд адчуваў абавязковым узяць у ёй удзел з новай карцінай, бо гэтыя выставы былі ідэяй Куінджы і яго вучняў насуперак прынцыпам і формам старых акадэмічных выстаў, адмаўлялі ранейшыя схемы падбору і ацэнкі твораў, выкладкі экспазіцый, складу журы, віталі арыгінальных мастакоў, іх вольны дух, і ён, з самых актыўных вучняў свайго настаўніка, меў непасрэднае дачыненне да іх задумы і арганізацыі. Цяпер жывы не ў сталіцы, у вёсцы, побач з ім ужо не было любімага настаўніка, сяброў-дарадцаў, і пра сябе, што не згубіўся як мастак, усім варта было нагадаць, даказаць, што і ў вёсцы можна быць арыгінальным мастаком. Ды і са сталіцай не хацеў губляць творчыя сувязі.

Калі «Млын» быў напісаны і ўхвалены самым строгім крытыкам – мамай, Фердынанд высылае яго чыгункай у Пецярбург і едзе туды сам.

Сябры заўсёды чакалі яго, бо ведалі, што абавязкова прыязе нешта арыгінальнае, чымсьці здзівіць любога сталічнага гурмана. Чакалі і цяпер. Як толькі карціна з'явілася ў пакоі, у дзверы пастукалі Бровар і Урублеўскі. Першы доўга чухаў патыліцу, разглядаючы не толькі вялікімі вачыма, але і шырака раскрытым ротам, маўчаў, другі загаварыў адразу, як за дваіх:

– Ну, гэтакага не прыдумаеш. Натура, жывая натура. Яшчэ я гэтакага снегу ні ў кога не бачыў. Казка?!

Бровар, як згодны з ім, ківаў галавой ды вымаўляў адзін і той жа гук:

– Тэк... Тэк... – нібы ў яго ў роце быў гадзіннік – адлічваў секунды.

Фердынанд абодвух слухаў, лагодна ўсміхаўся, тым часам думаючы, што яшчэ скажа Зеўс.

Пазней, у той жа дзень, прыйшоў Куінджы. Абняў у добрым настроі, як бацька сына, адразу папрасіў:

– Ну, паказвайце.

Карціна стаяла каля сцяны пад палатном – Фердынанд скінуў палатно, насупраць паставіў крэсла для настаўніка. Той моўчкі, неяк скавана, стаяў, углядаўся і раптам увесь страсянуўся, ускінуў над сабою рукі:

– Я рады за вас! Гэта мяне кранае!..

Даўшы выйсце эмоцыям, на крэсла сеў, зноў доўга і ўжо супакоена глядзеў на карціну, разважліва казаў пра снег на ёй, пра лёд, пра формы млына, гармонію ў каларыце і малюнку. Хваліў. У ваду даўжэй углядаўся, з крэсла прыўстаючы. Тут аўтар насцярожыўся, захваляваўся:

– Вада мяне бянтэжыла таксама. Тон доўга падбіраў. Святла не хапала. Баяўся залішне цёмнага.

– Дарэмна. Натура вас хвалявала, а вы ёй да канца не паверылі. Залішне светлых плямаў. І на вадзе, і ў небе. Вы смелы мастак, а тут?.. Там, на выставе ў зале, на тым святле, яны будуць мякчэйшымі глядзецца, гэта ўлічваць трэба, але, пакуль карціна ў сваіх руках, раю змякчыць. – Дадаў рапуча: – Трэба. – І зноў быў задаволены: – Я і раней казаў, што тэхніка ў вас выдатная. Ёсць тэмперамент.

Праз тры дні «Зімовы млын» быў ужо ў акадэмічным музеі, дзе збіраліся работы, прапанаваныя на выставу. Сюды адзін за адным заглядалі чальцы журы, знаёміліся з новымі творамі, адсюль выносілі пра іх думкі. Засвечваліся і аўтары, якім хацелася пачуць слова пра свае работы. Калі аб'явіўся Фердынанд, шукаючы сяброў, ля «Млына» стаялі студэнты. Ён падышоў – яны яго пазналі, пачалі хваліць карціну, маючы ўжо агульную думку, і ўсе раілі замяніць раму, спасылаючыся на пачутае выказванне Куінджы, які хацеў бачыць карціну ў залатой раме. Фердынанд прамаўчаў, здзівіўшыся, бо Куінджы мог гэта замовіць яму сам. Убачыўшы, што аўтар не вельмі згодны, раптам сказалі, што зробіць гэта нават і без яго дазволу. Назаўтра пра тую прапанову ён і забыў, бо клопату хапала без рамы, калі ж прыйшоў на адкрыццё выставы, карціна вісела ў новай залатой раме, глядзелася выдатна, аж вачэй не мог адвесці, нібыта бачыў яе ўпершыню. Хто расшчодрыўся, даў новую раму, не ведаў, але быў упэўнены, што той, каму карціна вельмі спадабалася. Цяпер каля яе ўвесь час

таўкліся гледачы. Адыходзілі адны – падыходзілі другія, най-больш студэнты, эмоцыі якіх заўсёды непасрэдня, свае – ён гэта добра ведаў. Спыніліся і Бенуа з вялікім князем Юрыем Міхайлавічам. Работу хвалілі абодва, цікавіліся, дзе знайшоў сюжэт. Адышлі яны – падышоў Айвазоўскі. Той быў яшчэ ў большым захапленні:

– Віншую. Шырока, смела. Тут я вас пазнаю.

Па выставачных залах прайшла прафесарская камісія, адбіраючы лепшыя творы для Акадэміі. Твар кожнага з камісіі падобны быў на твар калі не бога, дык мудраца, суддзі вышэйшага і непадкупнага. Спыніліся на нейкую хвіліну ля «Млына» і рушылі далей. Хвіліна тая што-небудзь абяцала? Каму і што?

Фердынанд сядзеў насупраць карціны, але далей, правёў чальцоў камісіі паглядам, не пажадаўшы трапіць ім на вочы, адчуўшы сябе як бы не аўтарам «Млына», а выпадковым, з натоўпу вулічнага, чалавекам, і на душы зрабілася лягчэй, нават прыемна, што тых людзей не ведае, ад іх незалежны, ім не патрэбны, як і яны яму. На нейкі момант быў падумаў крыху іначай: што скажуць пра карціну, ці выкажуцца, каб набыць у Акадэмію? Але адразу адмахнуўся ад гэтых думак з прыкрасцю, нібы ад думак здрадлівага дваініка. Насуперак свайму здрадніку сказаў рашуча, што гэтак мог падумаць год назад – цяпер ён іншы: вольны, незалежны. Усхапіўся з лаўкі, рашуча павярнуўся да дзвярэй, паглядам сутыкнуўся з сустрэчным позіркам як выцвілых на моцным сонцы вачэй у пейзажы злёгка падсмаленых, нібы на тым жа сонцы, бародкі, вусоў і бакаў піцёрскага разначынца. Зрабіўшы крок, спыніўся.

– Я заўважыў, – прамовіў той, памуляўшы губамі, – што вы тут доўга седзіце. Магчыма, бачылі аўтара гэтай карціны? – паказаў пальцам на «Млын».

– А вы штосьці яму сказаць хацелі? – спытаў Фердынанд.

– Н-н... не, не зусім так... – Чалавек быццам яшчэ слоўка меўся вымавіць і не адважваўся.

– Вы хочаце купіць карціну?

Тут незнаёмы як разгубіўся.

– Н-н... я-а... вы мяне зразумелі, але не зусім. Так, я хацеў бы набыць гэтае дзіва, але... ну, вы-ы... бачыце?.. – Ён далоньмі

паляпаў сябе па кішэнях, безумоўна пустых, развёў безнадзейна рукамі, заплюскаў, як дзіця, вачыма.

Фердынанду зрабілася шкада яго. Спытаў:

- А вы хто будзеце? Можа, мастак?
- Н-не, не... Я практыкую ў лясным інстытуце.
- Прыроду ведаеце?
- Ну-у... прырода – вечная для ўсіх загадка.
- А жывапіс, пейзаж адчуваеце.
- Гэтак сказаць не магу, але ў гэтым пейзажы...

Размова пачынала быць цікавай Фердынанду:

- У гэтым пейзажы вам штосьці падабаецца?

- Святло. Гэтакім святлом валодае толькі Куінджы. Яно не адтуль, – незнаёмы паказаў пальцам на столь, на акно, маючы на ўвазе неба, сонца, – яно з самое рэчы, з формы. Быў гэтакі са мной выпадак. – Ён мякка ўсміхнуўся, нібы згадаў штосьці весялейшае. – Я працаваў у музеі, у аддзеле старажытных пазванковых. Там захоўваліся шкілеты яшчураў, дыназаўраў. Адноўчы ў мяне было начное дзяжурства. Іду па калідоры і раптам чую за дзвярыма ў залу з дыназаўрам грукат. Грукнула – і ціха. Я спыніўся: што можа быць? Яшчэ не раница, прыбіральшчыцы не прыходзілі, і дзверы замкнёныя. Прайсці міма? Мо падалося? Не магу: а раптам нехта? Усялякае бывае. Адмычкі ў мяне ў кішэні. Я дзверы адчыніў, ціха зайшоў. У зале тры цёмныя акны, але і нейкае даволі дзіўнае святло, у якім я бачу за шклом шафаў на шклянках палічках малых дыназаўрыкаў. Яны першымі мне кінуліся ў вочы, бо да мяне бліжэй былі. Стаю, углядаюся. Як быццам нічога дзіўнага: шкілеты – косці святлейшыя ўначы за ўсё астатняе ў інтэр'еры. Але як вочы адвёў ад дыназаўрыкаў, за імі і вышэй, над імі, выразна ўбачыў шкілет вялікай галавы старога дыназаўра. Яна там стаяла на драўлянай падстаўцы, ніякім шклом не агароджаная. Глядзелі на мяне зубастая разяўленая пашча, дуплы наздрын, нос пляскаты, як лапата, дугі вачэй, ілбіна. Усё сплеченае з костак, і гэта, і яшчэ ўсялякае начынне, касцяк, не проста каб свяціліся, але свяцілі мне ў вочы, з сябе праменілі святло, прытым жывое, яно мянялася ў адценнях, пералівалася, мігцела, ад чаго быў і шкілет нібы

жывы, увесь рухаўся. Што адбылося там са мною? Упаў, прытомнасць страціў. Ляжаў доўга ў шпіталі Мендзялеева. Адтуль як выпісаўся, да тых шкiлетаў ужо не вярнуўся. Там быў дзядок, старэнькі доктар, ён мне казаў, што ў прыродзе ёсць сваё святло: расліны, дрэвы, птушкі, зьяры жывуць сваім святлом. І людзі ёсць, якія тое святло бачаць, адчуваюць. Туды, у шпіталь, прыходзяць мастакі, каб зрок праверыць. Дык у Куінджы, казаў мне дзед, вочы зусім не гэтакія, як у іншых мастакоў. Ён бачыць святло не толькі тое, што ад неба, але і тое, што знутры расліны. Там, у шпіталі, ёсць шкло Мендзялеева, вока наскрозь паказвае.

Пра той шпіталь, што ёсць гэтакое шкло, што мастакі бываюць там, што вока Зеўса ўсіх здзіўляе, Фердынанд ведаў, і гэта не давала цяпер яму падстаў, каб чалавеку не паверыць. Перапытаў:

- Дык вы лічыце, што аўтар карціны мае той дзіўны зрок?
- Я гэта бачу. Вы мне не верыце?..

Фердынанд маўчаў. Заўважыўшы, што суразмоўнік хвалюецца таксама, параіў:

- Прысядзьце. Яшчэ не вечар, мастак гэтай карціны яшчэ можа сюды прыйсці.

Калі выйшаў на вуліцу, крокаў праз сто спыніўся. Нечым спадабаўся той выпадковы чалавек. Размовай нечаканай, шчырасцю? А можа, і ўвагай, любоўю сваёй да жывапісу? Чаму не прызнаўся яму, што «Млын» – яго карціна? Ах, не любіў, калі ў вочы хвалілі? Але, магчыма, ён не хваліць хацеў, а распытаць пра вока мастака, пра тое таёмнае святло, якое вока ў цёмным лесе заўважыла ў снезе, у вадзе, у лёдзе? А як і пахваліць хацеў, дык што тут кепскага, калі чалавек шчыры? Вярнуўся назад да карціны, але чалавека ўжо не было. Прайшоў па ўсёй выставе – не знайшоў. Зноў выйшаў на вуліцу.

Назаўтра Фердынанд дазнаўся, што «Млын» Акадэмія не купіла. Дазнаўся і пра тое, што на званым абедзе хтосьці з мастакоў спытаў у Рэпіна, чаму Акадэмія не набыла твор для свайго музея. Той у адказ спытаў: «А хіба вы лічыце, што гэта выдатная карціна?» Сам адразу і адказаў на абодва пытанні,

сваё і да сябе: «Не, гэта павялічаны эцюд. Цяжар ды сінь. Хоць на выставу масьё Дзягілева».

У той жа вечар Фердынанд піша ліст у Багданаў бацькам. Ведаючы, як яны сочаць за яго творчымі поспехамі і няўдачамі, як хвалююцца, паведамляе пра вынікі выставы, пра водгукі на «Млын» і што цяпер, не прадаўшы карціну, у яго няма ні магчымасцяў, ні жадання ехаць на лета ў Еўропу. Пра паездку з Куінджы, не маючы ніякіх звестак і адчуваючы, што настаўніку не да яе, у лісце не кажа. Каб не псаваць настрой бацькам, дзеліцца нібыта радасцю, што ўсё лета правядзе нарэшце разам з імі ў вёсцы, што родная прырода яму яшчэ ніколі не здраджвала і не здразіць, дасць для творчасці не менш, як можа даць чужая Італія або Францыя.

Калі ўжо ліст пайшоў па пошце ў Багданаў, Куінджы абвяшчае, што сваіх вучняў вязе ў Еўропу за свае сродкі, што падарожжа рыхтуецца і пачнецца з двухдзённага знаходжання ў Варшаве, а далей шлях ляжа праз Берлін, Кёльн, Парыж, Астэндэ, Брусель, Майнц, Страсбург, Базель, Люцэрн, Мілан, Верону, Венецыю, Мюнхен, Вену. Усіх, каго настаўнік браў з сабой у гэтае даволі доўгае падарожжа, ахоплівае радасць. Думкі пра блізкае лета ў Фердынанда мяняюцца, і аб гэтым ён адразу паведамляе бацькам у другім лісце, каб не перажывалі за яго зламанае лета, бо хоць і суцяшаў іх тым, што ў вёсцы будзе не горш, як у Еўропе, яны ўсё ж выдатна ведалі яго ранейшы настрой, мару пажыць, папрацаваць пад тым, у Еўропе, сонцам.

Аднак ледзь выслаў другі ліст, як усхвалявала новая неспадзяванка – Сава Мамантаў. Усім вядомы мецэнат у мастацтве купляе «Зімовы млын» і дае за карціну немалыя грошы – шэсцьсот рублёў. Фердынанда гэта і радуе, і прымушае зноў перагледзець сваё падарожжа па Еўропе.

Ехаць ён марыў не як на цікавую экскурсію ці адпачынак, а каб сур'ёзна папрацаваць у новай для сябе прыродзе, на іншым, як дома, паветры ды святле, узбагаціць палітру новымі жывапіснымі сродкамі, больш сакавітым паўднёвым каларытам. Ён разумее, што для гэтага спатрэбіцца не толькі іншая натура, але і поўная незалежнасць ад нават самых

дробных неспрыяльных абставін, ад людзей таксама, жыццё з якімі, калі і было цікавым, патрабавала пэўнай рэгламентацыі, што найбольшую свабоду мог мець толькі на адзіноце з прыродай, не звязаны лішнімі правіламі сваіх паводзін і чужымі жаданнямі. Але калі выявілася, што Акадэмія не купіла «Зімовы млын», што грошай на паездку не будзе, а настаўнік вёз на сродкі са свае кішэні, Фердынанд не мог адмовіцца ад падарожжа сяброўскім гуртам. Цяпер усё зноў мянялася: магчымасць зрабіць доўгае і бязбеднае падарожжа даваў, купляючы карціну, Мамантаў. Што рабіць? Турнэ з настаўнікамі і сябрамі таксама прываблівала, ды і няёмка было адмаўляцца. Фердынанд у роспачы. У гэтым стане ён задае сабе пытанне: што атрымаецца ў выніку і ад паездкі з усімі разам, і ад паездкі адзінцом? Адказ быў відавочны: каб не здрадзіць сваёй даўняй задуме, ехаць павінен адзін.

Ёй адсылае ў Багданаў трэці ліст, радуючы бацькоў тым, што «Зімовы млын» прывабіў выдатнага чалавека, знайшоў новага гаспадара, прызнаецца ім пра новыя перспектывы на лета, і збірае ў рэстаране сяброў, з якімі меўся ехаць, шчодра частуе з нагоды ўдалага продажу карціны, хоць абвясціць пра сваю апошнюю задуму падарожжа ў Еўропу не спяшаецца. Гэта, апошняе, зробіць праз некалькі дзён па пошце ўжо з Багданава ў лісце да Куінджы.

Вярнуўшыся ў вёску, Фердынанд пачынае рыхтавацца да самастойнага падарожжа. Была і роспач, што адрываецца ад сяброў, але ціхае, лагоднае для сэрца жыццё ў родным доме, у сваёй сям'і, у прыродзе супакойвала, ды і газеты свежыя яго не забывалі, не абміналі добрым словам. Аўтарытэтная, асабліва сярод палякаў, газета «Крај», што выдавалася ў Пецярбурзе, змясціла яго першае ў жыцці інтэрв'ю і выказалася сама: «Рушчыц хоць і выстаўляецца ўпершыню, але яго «Млын» належыць да лепшых сёлетніх карцін. Тут няма ні ўпрыгожанай натуры, ні фальшу пачуцця, рэч напісана шчыра, смела, са здзіўляючай упэўненасцю рукі».

Гэтакія водгукі з захапленнем чытала вёска, яны радалі бацькоў, усіх у сям'і, не толькі суцяшалі, але і акрылялі, да-

валі ўпэўненасць, што выбраная дарога не памылковая, што ісці ёю трэба далей без усялякіх сумненняў.

7

І ўсё ж, што Рушчыца найбольш цікавіла ў Заходняй Еўропе? Адчуць гэта можна з яго нешматслоўных, часам паспешлівых занатовак у падарожным сшытку. Першы запіс: «Варшава, 25.05.1898.

Учора бачыў праезд князя Імерэцінскага. Здзіўляла, што і ён, і ўся світа ехалі ў англійскіх карэтах. Нават рускія ў Варшаве падладжваюцца да агульнаеўрапейскіх звычаяў, нягледзячы на тое, што маюць вялікае войска. Іх лад жыцця і руская мова тут на другім плане. Прыемна чуць усюды чыстую польскую мову. Увесь выгляд горада не такі санлівы, як у нас. Жыццё віруе».

Рушчыц ехаў з грунтоўна прадуманай мэтай – як мастак: папрацаваць на натуре ў новым для сябе багатым на святло каларыце, убачыць шэдэўры сусветнага мастацтва, прыгледзецца да дасягненняў еўрапейскай жывапіснай школы. Да гэтага рыхтаваўся, пра што кажа запіс: «Ведаючы, што буду ў Бельгіі, я перад ад'ездам заняўся гісторыяй Фландрыі...» І раптам, у першы дзень за мяжой, занатоўвае, як самае моцнае ўражанне, у якой карэце едзе расійскі князь, генерал-губернатар Варшавы, галоўнакамандуючы акупацыйнага войска. Што адбылося з Рушчыцам, з яго мэтанакіраванымі мастакоўскімі амбіцыямі? А ён і тут выглядае Рушчыцам. Па спадчыне ад бацькоў, дзядоў ды прадзедаў патрыёт Літвы і Польшчы, ён радуецца, што палякі нават ва ўмовах расійскай акупацыі застаюцца палякамі, што тут па-ранейшаму вольны нацыянальны дух, польская мова, а расійскі князь, хоць і генерал-губернатар, вымушаны прыстасоўвацца пад лад жыцця палякаў. Народ не скарыўся чужому войску, жыве і ў гэтакіх умовах сваім жыццём.

Рушчыц – мастак з непакіснай нацыянальнай свядомасцю, чаго не вынішчыла ў ім і царская сталіца за гады вучобы ў імператарскай Акадэміі. Хіба не гэта перш-наперш заўважалі

ды і казалі Рэпін, Куінджы, Шышкін, калегі па майстэрні, калі ўглядаліся ў арыгінальную натуру і тэхніку яго жывапісных работ?

Дарога з Варшавы вяла далей на захад, і там, за межамі радзімы, па-новаму адкрываўся сам мастак у даволі шчырых разважаннях.

«Парыж, 07.07.

Як добра, што вандрую не ў кампаніі. Тут я сам-насам з тым, што бачу. Няма шырмы, якая звычайна хавае ад вачэй столькі патрэбных рэчаў і выклікае прыкрасць».

Парыж і далей:

«Была ўжо палова шостаі. Выстава Клода Манэ зачынялася, і я наведваў яе ў апошнія паўгадзіны. Шчаслівая магчымасць. Узіраючыся ў расплаўленыя фарбы дзіўна перададзенага мастаком паветра, я адчуў шмат таго, чаго раней не ведаў. Няхай гэта будзе маім апошнім уражаннем ад мастацтва ў Парыжы».

Рушчыц высокая цэніць усё індывідуальнае, арыгінальнае, новае. І ў мастацтве, і ў іншых праявах жыцця, у характары і паводзінах чалавека. Ён шчаслівы, калі штосьці патрэбнае, выдатнае выяўляе сам, і гэтую магчымасць ахоўвае як найвышэйшую каштоўнасць.

«Базель...

Якое шчасце, што я паехаў праз Базель – дзеля... Бёкліна мог бы зрабіць і яшчэ даўжэйшае падарожжа. Гэта – для мяне».

І зноў, і тут адчуваецца яго задаволенасць, што вандруе адзін, самастойна, што ні ад каго не залежны ў выбары дарог, бо не ўбачыў бы ў гэтым падарожжы Бёкліна, яго работ, калі б быў не адзін, а з тымі, каму Бёклін усяго толькі непажаданы ўплыў Захаду на непарочнасць расійскага мастацтва.

Нечакана падарожніка знаходзіць ліст з Багданава. Рады яму, ён адразу адпісвае дадому:

«Бачу, што лета ў нас падвяло гаспадароў. Прыгожа паказвала на ўраджай, але холад і дажджы вельмі нашкодзілі. Дай Божа, каб атрымалася ўдала закончыць сенаванне і жніво. Сумна мне, што калі Тата мае столькі клопатаў у гаспадарцы, я тут атрымліваю шмат прыемнасцяў...»

Там, за мяжой, у Рупчыца абвастраецца жаданне вярнуцца дадому. Аказваецца, што душа яго не падарожніца. Бацькам і самому сабе ён прызнаецца: «Бачым і захапляемся прыгажосцю іншых краін... Аднак любім толькі сваю. Адчуваем, што яна нам, а мы ёй належым...»

І зноў ён у Багданаве.

Верасень. Надвор'е цудоўнае для працы ў полі і за мальбертам. Яшчэ ні восеньскіх дажджоў ды халадоў, ні ветру. Самая пара капаць бульбу, і ўсе гаспадары ў полі. Там ад раніцы і бацька з работнікамі, з коньмі. Там сёстры Ганна і Вольга. Туды, на сваё поле, праз малады бярэзнік, прашыты сонечнымі прамянямі, ідуць і Фердынанд з матуляй. У празрыстым паветры насустрач лятуць, зіхацяць на сонейку, на твар садзяцца, ліпнуць казытлівыя павуцінкі, з бяроз пад ногі аблятае рана пажоўклае лісцейка, паветра з палёў даносіць салодкі водар пасохлага бульбоўніку, гаркава пахне ад вогнішчаў на бульбяных палетках. Фердынанд з замілаваннем пазірае на маці, ідучы побач, усміхаецца. Яшчэ зусім нядаўна, учора-пазаўчора, то ў Францыі, то ў Італіі, то ў Швейцарыі, углядаючыся ў шэдэўры прыроды, жывапісу, архітэктуры, думаў, якое шчасце выпала яму іх бачыць і як не хапае гэтакага хараства ў родным краі, а тут, як адчуваў цяпер, красы не меней, яна тут проста іншая, бо з іншымі людзьмі, з народамі іншым у гармоніі, у адзінстве. Са сваёй красою звыкліся, таму і мала заўважаем, цэнім. Мастак патрэбны, каб вочы на сваю красу людзям адкрыць.

Фердынанду руніць сказаць гэта маці, а яна, ідучы, зноў пазірае на яго, пытаецца:

– Табе там сумна не было сярод чужых людзей?

Няўжо адчула тое, што падумаў? Колькі разоў па прыездзе гэта заўважаў у ёй, здзіўляўся кожны раз.

– Мне, мама, сумна не бывае там, дзе чысціня, культура, дабрыня, краса. Як мала гэтага, тады сумую. Тады ратуюся ў думках пра цябе, пра тату, пра наш дом, наш сад. – Нібыта на пытанне адказаў, але хацелася сказаць і большае. – Краса, я думаю, чужой нікому не бывае. Яна, як ёсць, слугуе не аднаму камусьці, не аднаму нават таму, хто яе стварыў, не аднаму на-

роду, хоць ён і гаспадар яе, як Бог стварыў – не аднаму і Богу, яна слугуе ўсім, каму патрэбная. Калі я глядзеў на палотны Клода Манэ, захапляўся яго жывым паветрам, адчуваў тое паветра як сваё, багданаўскае, вось гэтае, у гэтым бярэзніку.

– Але там, Кажуць, іншае святло?

– Сонейка Бог даў адно на ўсіх. Святло і там бывае рознае. Там вочы весялейшыя ў людзей. Мы тут бачым зашмат шэрага. Баімся чыстых колераў.

– Баіцца і Куінджы? – раптам спытала маці.

Яе пытанне здзівіла Фердынанда:

– Не, мама. Архіп Іванавіч – само святло.

– Таму яго баіцца шэрань?

Фердынад спыніўся. Спынілася і маці. Ён ёй глядзеў у вочы, яна яму глядзела ў вочы, усё роўна як паміж іх працягваўся нячутны, але цікавы абаім дыялог.

– Ён, мама, грэх, святло ў яго ў крыві.

З бярэзніку выйшлі на мала ўкатаную мурожную дарогу паўз гарбатае, прыбранае ўжо поле. Перад тым полем Фердынад зноў спыніўся, здзіўлены, не мог поле пазнаць.

– Не тут, – сказала маці. – Сёлета наша бульба далей, за гэтай выспай, а тут мы жыта сеялі. Жнеям пашанцавала, была пагода. Скапаем бульбу, тады ўжо і там, і тут пераарэм. Каб толькі да дажджоў управіцца. Зямля на гэтай выспе – суглінак, у дождж цяжка араць. Раней тут на валах аралі.

Маці, задумаўшыся, ішла далей, а Фердынад стаяў, глядзеў на поле. Сухое ржышча свяцілася пад сонцам, іскрылася, нібыта россып залатога зерня.

Маці спынілася. Чакала сына.

Шэрая хмара схавала сонца, і поле адразу пагасла, зрабілася таксама шэрым і яшчэ больш гарбатым.

Увечары, вярнуўшыся з бульбы, Фердынад падняўся на другі паверх у сваю новую майстэрню да мальберта, паставіў на яго падрамнік з чыстым палатном, адышоў і сеў насупраць у крэсла. Глядзеў на палатно. Яшчэ там не было ніводнага дотыку пэндзля, не гулялі ні вугаль, ні аловак, але вочы захоплены блішчэлі, як бачылі штосьці новае, выдатнае. Усхапіўся з крэсла, падышоў да мальберта, узяў вугаль і дакрануўся ім

да палатна. Руку адразу апусціў, пакінуўшы на палатне адну ўсяго кропку вугалем. Зноў адышоў да крэсла, але не сеў, стаяў – глядзеў на палатно. Другі раз падышоў больш асцярожна і вугалем правёў адну ўсяго лінію ад левага ніжэйшага кута направа скрозь да краю, то падымаючы вышэй, то апускаючы ніжэй, выпісваючы дугу і ў нейкіх месцах спрамляючы яе. Па той дузе паставіў рыскі – адну, другую, трэцюю, – рашуча адышоў да крэсла і апусціўся ў яго адразу. Глядзеў на палатно, пакуль на ім была відаць гарбатая, злева направа, лінія.

У вокнах за лесам садзілася сонца, залаціла яго зялёны грэбень і далёкі збег неба, а ў майстэрні ўжо сцягнулася, размытай па краях светлай плямай стаяла на мальберце палатно, і не было відаць той, ад вугалю, крывой, злева направа, лініі. Толькі цяпер Фердынанд адчуў усім целам, як стаміўся. Заплюшчыў вочы.

Ноччу сасніў поле, сваё ці не сваё, адразу пазнаць не мог, хоць адчуваў быццам сваё. Імжыў ціхі дождж, і яно, узаранае, ляжала аж чорнае, але блішчэла, як ад святла пад месяцам. На краі поля, каля мяжы, пад парасонам стаяла маці, на тым нібыта месцы за дробным бярэзнікам, дзе ўдваіх надоечы стаялі. Чуваць быў злосны мужыцкі голас і ціхі, спачувальны, мамін: «Навошта ён гэтак на бедную жывелу?» Фердынанд глядзеў у той бок, куды глядзела маці, адкуль голас чуўся, нікога там не бачыў. І раптам над рысаю, за якой поле знікала і пачыналася неба, заўважыў нейкі рух, штосьці жывое. Дзве галавы рагатыя, адна з адной як звязаныя, з зямлі ўзнімаліся, буйнелі. Пад імі, ужо буйнымі, заўважыў ногі жывёлы ў калматай рудой поўсці, пераступалі, як на адным месцы мясілі гліну, і крыху вышэй, за імі, два тулавы, спіны гарбатыя. Быкі? Марудна набліжаліся яны, і набліжаўся тым самым малым крокам да іх нібы прывязаны, за імі следам, мужык у доўгай кашулі, махаў над галавой і над быкамі бізуном.

Прачнуўшыся, Фердынанд ляжаў у ложку і думаў, з чаго сон узяўся. Успомніў, як маці казалы пра валоў, якімі ў Багданаве аралі поле, калі яна за бацьку выйшла, сюды прыехала. Адтуль і сон з валамі, з мужыком, аратым на гарбатым полі? Яны ад веку разам, паміж сабой як звязаныя адною доляй.

Дык што гэта? Ці не карціна новая? Пачатая ў сне?

Увесь дзень прастояў ля мальберта. А што зрабіў? Ад раніцы шмат чаго ў вачах і думках здавалася цікавым, новым. Малюнак карціны, быў упэўнены, адчуў, быццам намалюваў у сне нават у дэталях, усё было, каб выбудаваць вобразы: поле, валы, араты – ніякай лішніцы. Спёр учорашні на палатне вугаль, паклаў усе гарызанталі, вертыкалі, знайшоў адразу дынамічны контур: не выдумляў, з натуры перанёс, каб поле, аснова будучай карціны, было сваім, у душы будзіла радасць. Ад палатна адышоў, даў волю сумненням і нішто не зганіў. Паспрабаваў намалюваць валоў, але адчуў, што месца іх у агульнай кампазіцыі павінна вызначыць святло – пачаў шукаць тон і фактуру зямлі і неба. Ды тут ужо тое, што здавалася ледзьве не вырашаным, аказалася далёка не простым. Як быццам знайшоў прапорцыі зямлі і неба, зямлі, хоць і было тут поле роднае, не даў вялікае прасторы, даў небу ўладу, глыбіню, якое і раней не крыўдзіў у сваіх работах, усё зямное ім вымяраючы і вызначаючы, клаў колер плямамі, між іх шукаў танальныя адносіны, і раптам пра валоў, пра мужыка падумаў – спахапіўся: карціна – не чысты пейзаж, не краявід, на якіх рука набітая – тут што галоўнае? Хіба не мужык? А як глядзецца будзе ён, калі валоў паставіць буйным планам, калі валы на гледача карціны пойдучь? Мужык – за імі, за сахой ці плугам – у дальняй перспектыве? Адтуль што зможа ён сказаць людзям, якія будуць глядзець карціну? Дык дзе валоў паставіць, каб мужыка не заганялі ў кут? Каб і яны глядзеліся, і ён?

Шукаў ім сваё месца і не знаходзіў. Даймаць пачалі сумненні: а ці патрэбны тут мужык і ці патрэбныя валы? А як без іх? Тады навошта поле?

Успомніў, што напісаць багданаўскае поле марыў і летась, і пазалетась, але не гэтае. То жыта наліўное захапляла, то лапушыстыя бульбяныя шнуры, то грэчка ў час квітнення, палі ў аздобе васількоў па межах, у іх прасторы дубы ды ліпы векавыя глядзеліся з не меншай веліччу, як хвой ў Шышкіна па жыцце, і лён з цыкорыем – таксама казка. Але ўсё тое бачыў у колеры, як краявіды. Там – лірыка, тут – эпас. Звычайна заў-

важаў красу ў прыродзе, а тут усё пад гарбом мазольным: валы, мужык і нават зямля, поле. Здзіўляўся сам, як гэтак атрымалася, што ён, заўсёды ўражаны красой прыроды, у каларыце знаходзячы натхненне для работы, не пазбягаючы і казачных матываў, адчуў і ўбачыў у прыродзе натуру як не сваю, не ў сваіх настройах, праўду сярмяжную, нават тыповую ў сваёй сярмязе не толькі для вала ці мужыка, але і краю роднага.

Уразіў матчын успамін? Але ж ён быў лакальны, як выпадковы штрых, малюнак, а тут, у межах палатна, – гісторыя, праўда эпічная. З якіх крыніц у лірыка, рамантыка з’явілася ахвота гэта пісаць?

Не ўсё, што ўжо было на палатне, мог вытлумачыць, не ўсё яшчэ, працуючы над тэмай і тры дні, і чатыры, адчуваў, што ёсць, чаго яшчэ няма, бо і сябе, сваю душу, не разумеў да канца. Але валы ўжо знайшлі ў карціне сваё месца, глядзеліся не толькі як ахвярнае цягло, але і як прырода, магутная ды непакорная, глядзеўся і мужык за імі і над імі. Адчуўшы гэта, сеў Фердынанд за шытак і ў ім пакінуў запіс:

«Нарэшце размясціў валоў. Усё мяняў, перарабляў. І не шкадую. Гэта добра. – Адсунуў ад сябе шытак, каб устаць з-за стала, але задумаўся, нібы над тым, ці ўсю праўду сказаў. Зноў шытак да сябе падсунуў, дадаў радок: – Валы, здаецца, атрымаліся. А ці тое, што трэба, неба?»

Адны сумненні супакойваў – з’яўляліся другія. Але яны, калі ўжо карціну бачыў перад сабою не ў кавалках – цалкам, не хвалявалі. Нават тады, як у майстэрню заглядала маці, яго тут, у Багданаве, эксперт мастацкі, больш строга часта, як сам ён. Садзілася перад карцінай у крэсла, з кішэні даставала акуляры, даўжэй, як звычайна, у сваім пакоі ці на кухні, працірала ражком хусцінкі шкельцы, а ён стаяў паміж новай карцінаю і ёю, як некалі перад Куінджы, чакаў, што скажа.

Цяпер яна прыйшла, калі ўбачыла, што не хвалююць яго ўжо валы, што непакоіць іншае. Зноў села ў крэсла, працірала і надзела акуляры, углядалася ў карціну доўга. Спытала:

– Адсюль куды ты павязеш работу?

Пытанні гэтакага не чакаў:

– Ну як куды?

- Каму яе пакажаш?

- Павязу ў царскую сталіцу, там будзе вясновая акадэмічная выстава. Амаль адначасова з ёю адкрыюцца выставы Дзягілева, перасоўная. На перасоўную я не замахваюся, але акадэмічная – мая, і запрашае Дзягілеў.

- Але, сыноч... мне здаецца, што ты з гэтай карцінаю або спазніўся, або паспяшаўся. Перасоўнікі гэтак раней пісалі, калі былі сапраўднымі народнікамі, ішлі ў народ, народу спачувалі. Цяпер яны тваіх валоў і мужыка не зразумеюць. А Дзягілеў? Мастацтва ў яго – салон, тваіх валоў ён у свой салон не пусціць.

Яшчэ ніколі Фердынанд не спяшаўся аспрэчваць думак маці, бо верыў у яе мудрасць і мастацкі густ. Але цяпер зрэагаваў не як заўсёды:

- Мастак, працуючы, не можа ўлічваць чыесці густы. Ні перасоўнікі, ні Дзягілеў мне падказаць нічога не могуць. У мяне свой густ і свае нормы. Я іду ад сваіх каранёў, якіх ніхто ў мастацтве, акрамя мяне, не ведае. Я не для іх пішу і нават не для выстаў, а для сябе. Мне цікавей і даражэй, што скажаш пра карціну ты, бо ты – мая аснова, у табе маё карэнне, мая душа.

- Мне, сын, твая карціна падабаецца. Нават і больш за тое. Дзіўлюся, як ты мяне тут зразумеў.

- Цябе?

- Так. Я ўспомніла, табе сказала, як мы ішлі на бульбу, пра валоў, нічога большага тады я не казала, хоць успомнілася шмат чаго. Я ж, як поле валы аралі, была такая маладая, тымі вачыма глядзела на ўсё, на мужыкоў, аратых, на валоў, на гэтую зямлю. Былі і радасць, і слёзы. Усіх маладое сэрца любіць хацела, усім спачувала. І мужыкам, і валам. І ты цяпер нібы тым маім сэрцам напісаў. Як змог?

- Змог, мама. Бо гэта маё таксама поле. І мае валы.

Не да канца сказаў тое, што думаў, што ў гэтую хвіліну яшчэ хацеў сказаць, замоўк, убачыўшы, як маці нервоваю рукою сціснула ў кулаку ражок хусцінкі, што на плячах ляжала, прыкрыла вочы.

Абое памаўчалі. Яна паднялася з крэсла.

– Ну... ты мне прабач. Калі не тое я сказала.

Ён падышоў, абняў яе.

– І ты прабач мне, мама. Дзякуй за валоў.

Калі вучыўся, жыў у вялікім горадзе, была і неабходнасць, і звычка, завядзёнка, кожны дзень і ўранні, і ўвечары, перад тым, як легчы ў ложка, зазірнуць у каляндар, і Фердынанд заўсёды ведаў, які сёння дзень і месяц, што чакаць ад надвор'я заўтра і праз тыдзень, хоць каляндар і памыляўся, нават моцна. У Багданаве календары былі таксама, у мамы шведскі ляжаў заўсёды на стале, у бацькі польскі на сцяне вісеў, у гасцёўні на ламберным століку то быў, то некуды знікаў, хадзіў па руках, расійскі, але тут, у вёсцы, патрэбы не адчуваў гартаць календары. Бліжэйшым календаром цяпер было акно. Прачнуўшыся, падыходзіў да яго і бачыў тое, што хвалявала і трэба было ведаць: якое там надвор'е, неба, святло, што абяцае раніца на дзень? Увечары выходзіў у сад, глядзеў на неба, зоркі, месяц, вызначаў, адкуль дзьме вецер, каб ведаць, што ад надвор'я чакаць заўтра. Якая была розніца, як называўся месяц, калі пейзаж натурны чытаў у святле, у тоне, у каларыце? Складанасці былі з капрызамі надвор'я, асабліва гэтай восенню. То халады, вятры шалёныя, залевы, за два-тры дні з дрэваў змялі ды змылі ўсё лісцейка, то нечакана зноў цяплынь усталявалася, аж вербы пачалі выкідваць коткі вясновыя, а то прачнуўся раніцай і не пазнаў свайго пакоя: святло, нібы ад маладога снегу, мяккае – няўжо легла зіма? Усхапіўся да акна, а там і сапраўды ўсё бялюткае. На ганак выйшаў – бацька, як разгублены, стаіць з аброццю ў руцэ.

– Што сёння за дзень? – спытаў у яго. – Як нараджэнне Божае?

Ён сына зразумеў, бо тое адчуваў і сам:

– А ты не памыліўся. Дзень як дарунак пана Бога. Паедзем пісаць зімовыя эцюды?

– Я сёння збіраўся на ручай пісаць яшчэ адну вясну.

– Два дні таму казаў, што ў светла-зялёным тоне хочаш пісаць восень з маладзіком у хмарках?

– Тое было два дні таму, а ўчора на ручаі прыйшла сапраўдная вясна. Я разгубіўся. Што робіцца ў прыродзе?

– А тое, сын, што і ў тваёй душы.

Фердынанд азірнуўся на нечаканы голас маці: яна стаяла каля ганка, яму ўсміхалася.

– Цябе я не заўважыў.

– Добра, што пачуў. Не ведаю толькі, хто ў каго вучыцца мяняць свае настроі. Ты ў прыроды або прырода ў цябе?

За снаданнем была размова з бацькам, каб ехаць па першым снезе ў Крэва. Фердынанд збіраўся туды яшчэ вясною, пасля збіраўся летам, то не знаходзіў дня, то не пускала думка: як будуць там улётку глядзецца велічныя, у чырвоных колерах, парэшткі старажытнага замка сярод вясковых шэрых хат, ці не пісаць пазней у светлым снегавым палоне? І вось цяпер былі ўжо пагадзіліся, што трэба ехаць, каб найчысцейшы першы снег не ўпусціць, ды тут занепакоілася маці:

– Снег добры, але ж ён лёг на цёплую зямлю, няма марозу, каб вам не давялося, адтуль вяртаючыся, плысці па вадзе ў санках?

Пераканала: вырашылі не спяшацца. Бацька падкінуў Фердынанда на кані да ручая, а сам паехаў далей аглядаць палаткі пад ужо нібы зімовай коўдрай.

Снег сапраўды, як адчувала маці, не далежаў да вечара.

Надвор'е мянялася і кожны наступны дзень, але яго капрызы не расчароўвалі Фердынанда. Раней, бывала, у непагоду настрой да працы на пленэры знікаў, ахвота большая з'яўлялася зашыцца ў ціхім закутку з цікавай кнігай, а цяпер зноў ды зноў, абы не сыпала слата на голаў, ішоў да ручая. Зрабілася цікава лавіць і ў шары дзень рэдкі, хоць на імгненне, прамень святла, яго нечаканую плямку, згубіўшы, зноў чакаць, лавіць, тое альбо іншае, найтонкія раптоўныя адценні трымаць у памяці, каб потым у майстэрні ўваскрашаць на палатне. Гэта было захапляльнае паляванне, як у паляўнічага на дзікага і хуткага, нібы маланка, звера.

Амаль не мяняючы месца, Фердынанд у экстазе палявання на святло піша «Ручай зімовы», «Ручай асенні», «Лясны ручай», проста «Ручай», і кожны пейзаж – у сваім настроі, тоне, каларыце.

Пра новае захапленне прызнаецца ў сшытку:

«...іду да ручая. З натуры цяпер, у кастрычніку, можна пісаць матыў вясновы, адпавядае каларыт, аднак, здаецца, у рэшце рэшт карцінка або эцюд выльюцца ў матыў асенні».

Паляванне на імгненнае святло патрабуе ад мастака вострага вока, магчыма, больш вострага, як у паляўнічага на звера або птушку. Гэтакае вока не даецца адразу і на ўсё жыццё ні прыродаю, ні акадэмічным дыпламам, яго трэба фарміраваць самому, вастрыць нястомнай назіральнасцю, жывучы ў прыродзе, якая нішто не паўтарае, у кожнай дробязі арыгінальная, нечаканая. Ён гэта разумеў як абавязковае для сябе яшчэ вучнем Шышкіна і Куінды, якія патрабавалі ад кожнага свайго вучня трэніраваць вока і памяць, але ў горадзе для пейзажыста гэтая навука заставалася навукай. Рэалізаваць яе ў працы мог цяпер, жывучы ў вёсцы, тут гэта ад мастака патрабавалі сама прырода, праца ў прыродзе, бо тут і толькі тут не проста назіраў за асяроддзем, але зліваўся з ім настроямі, духоўна.

«Як у жніўні ўсе дрэвы адначасова пачалі жоўкнуць, гэтак цяпер, напрыканцы выключна прыгожай восені, калі нават алешавіны губляюць лісце, на іншых дрэвах яшчэ трымаецца жоўтая лістота. Адсюль рэдкая колькасць каляровых сакавітых плямаў. Як усялякія згукі, шэпты, шапаценні найлепш праслухоўваюцца ўначы, гэтак усе таны абвастраюцца, мацнеюць, згушчаюцца, аглушаюць чалавека ў дзень пануры, цёмны, маркотны. Цёмныя лясы, чырвоныя, фіялетаваыя, сінія, густа-жоўтыя бярозы, цяжкая фіялетава-карычневая зямля, рунь рэдкай зеляніны – усё гэта нібы ігра на органах з выцягнутымі рэгістрамі. Чалавек чуе, як яна набліжаецца, грукоча аб скляпенне, вяртаецца, чалавек адчувае, агаломшаны, як гэтыя згукі з усіх бакоў апаноўваюць яго...»

Цяпер у сваіх назіраннях і захапленнях мастак не толькі назіральнік, тым больш не фіксатар, не капіст прыроды, нават і самых дасканалых яе красак і настрояў, ад яго вока і адчуванняў не хаваецца глыбока ўнутраная энергія прыроды, яе найтанчэйшая музыка і пастаянны, нават уначы, рух. Ён адчувае сябе натуральным працягам гэтай энергіі і гэтага руху. Адчувае, як ніколі раней не адчуваў, што ён – сама прырода.

Усё гэта і нават думкі пра гэта не проста хвалююць, але і заклапочваюць, бо патрабуюць яшчэ не заўсёды ясных крокаў і вынікаў у працы. Насіць гэта ў сабе і радасна, і нялёгка. Ён прызнаецца маці:

– Калі малюю, мне часам здаецца, што прырода ўзносіцца з-пад маіх рук...

У гэтую хвіліну яна глядзела на яго як на дзіця, паўнюткае самім ім не спазнанай чысцінёй. Сказала:

– Я заўважаю, што ты вярнуўся з падарожжа па Еўропе іншым, як быў раней, і ў працы іншым, і ў сваіх настройах, думках.

– Магчыма, што гэта так, але...

– Ты мне казаў, што не зусім задаволены, што там табе не ўдалося напісаць штосьці выдатнае, на што спадзяваўся?

– Так, мама. Там сумна мне было пісаць. Там каларыт стабільны, працуеш над эцюдам – тон, колеры, адценні хутка, як у нас, не мяняюцца. Там лёгка працаваць вучню, маладому мастаку, а я ўжо не вучань, не пачатковец у мастацтве, мне цікава пісаць прыроду, якая не адразу адкрываецца, гуляе са мною ў хованкі, вымагае ад мяне і вытрымкі, і рэакцыі на кожны яе рух, на кожнае адценне колеру, яе імгненныя праявы не губляць у праявах іншых, менш цікавых, імгненна заўважаць патрэбнае і зберагаць у сваіх эмоцыях. Усё павінна быць напачаткова: вока, слых, нервы, думка. Тут, у сваёй прыродзе, калі пішу, я загарваюся, жыву.

– Але ж раней ты гэтага мне не казаў?

– Не адчуваў, як цяпер, востра. Не задумваўся. Гэтыя думкі і адчуванні ўва мне пасеяла і абвастрыла чужая прырода, Італія і Францыя. Я глыбей пачаў разумець жывапісную тэхніку імпрэсіяністаў. Яны пішучь – на палатне ўсё рухаецца, грае, дышае. Стабільную натуру напаўняюць уласнымі эмоцыямі, сваім тэмпераментам і гэта не псуе рэальнае натуре, гэта яе ажыўляе, робіць цікавай. Іх метада дае мастаку магчымасць як мацней выявіць сваю індывідуальнасць. Імпрэсіяністаў шмат, але як Клода Манэ не зблытаеш з Эдуардам Манэ, гэтак і кожнага з іх не зблытаеш ні з адным іншым імпрэсіяністам.

– Вось бачыш... А ты перажываў, што там, на поўдні, мала працаваў, не напісаў нейкай карціны? А можа тое, што ўбачыў,

перажыў і перадумаў, што мне тут кажаш, шмат даражэй і не адной, хоць і выдатнай, карціны вартае?

Фердынанд уважліва глядзеў у твар маці. І раптам яго вочы змылі з сябе нечаканай слязою задумліваць, заблішчэлі, нібы на сонейку.

– Ты, мама, усё ведаеш. Чаму мне Бог не даў гэтакі талент?

Ён асцярожна ўзяў у рукі яе голаў і прыгарнуў пяшчотна да сваіх грудзей.

8

Зіма сапраўдная, са снегам ды марозам, прыйшла толькі ў апошнія дні года. За першым снегам лёг другі і трэці, мароз узяў іх пад сваю ахову.

Са зменаю надвор'я шмат што змянілася і ў жыцці ў Фердынанда. Закончыўшы «Восеньскі ручай», з якім папакутаваў, зноў ды зноў перарабляючы, напісаў і паказаў маці «Лістапад» з арыгінальным зеленаватым небам, на якім з-за хмараў выглядае малады месяц. Ад пераменлівага надвор'я і гэтую карціну не адзін раз перамалёўваў, колькі дзён ды начэй палюючы на тое ў небе свяціла, якое хацелася ўбачыць і злавіць. Пачынаў працаваць як над версіяй будучай «Балады», але мяняў і кампазіцыю, і назву – «Лістападаўскі вечар», «Алея», «Карэта», – і калі закончыў, дык сам не мог сказаць, што за жанр атрымаўся. Супакоіўся, падумаўшы: навошта тут яшчэ і нейкі жанр? У маці заўвагі былі, але не катэгарычныя, рабіла асцярожна, нібы сама ў іх сумнявалася. Як звычайна, у сваім, ад мяккага характару, ад дабрыні, стылі. А ён, яе далікатнасць ведаючы, яе пяшчотай выхаваны, у кожным намёку бачыў большае, як той намёк, дзе сумнявалася яна – там іншы мазок шукаў, пасля казаў, удзячны, як заўсёды: «Тут, у Багданаве, ты, мама, мой Куінджы». І былі радзя абое.

Багатая на снег зіма зноў прывяла да млына. Глядзеў на яго і дзівіўся: які ён не падобны на той, што быў ужо ў Савы Мамантава. І там таксама зімовы, але непадобныя зімы рабілі розным адзін і той жа млын. Там было свята лёду і вады, тут – снегу. Паклаў малюнак, вярнуўся ў майстэрню, выбраў

падрамнік, большы за той, што пад тым млынам, з паперы малюнак перанёс на палатно, выклаў фарбы на палітру і задумаўся: як пісаць? Не любіў паўтараць аднойчы ўжо адпрацаваны матыў, пісаць натуру новую, па свежых уражаннях было цікавей. Але снег нечаканы падахвочваў. Пачаў рабіць і адразу забыў, як пісаў раней. Натура хай і старая – стары млын, але глядзелася як новая ў новым снезе і новыя стварала адчуванні ў мастака.

Праз тыдзень «Млын узімку на заходзе сонца» быў напісаны, і Фердынанду адразу, як гэта здараецца, калі сэрцам прыкіпіш да новай рэчы, яшчэ ад працы не астыўшы, хацелася пачуць чыёсьці слова пра яе. Паказаць маці, бацьку, сёстрам? А дзе яны? Тут падварнуўся наглядчык дома Юліян – ухапіўся за яго:

– Ты млын наш пазнаеш?

Той вочы вылупіў:

– Ну як не пазнаць? О-го!

– А падабаецца табе ён тут, на палатне?

– Вада пад барабанам як жывая. І пена падабаецца.

– Ну, малайчына, Юліян. Ты можаш быць мне за настаўніка.

Той жарту не зразумеў:

– А што? Магу. Не цяжка.

Увечары Фердынанд паказаў новы млын маці і бацьку. Як у змове з Юліянам, хвалілі і яны ваду і пену. Калі сказаў, што гэта самае хваліў і Юліян, што той нават настаўнікам яму згадзіўся быць, усім у доме было весела.

Сямейная размова пра новую карціну абудзіла ўспамін падзей далёкіх у Багданаве, калі млын яшчэ будаваўся і ў лесе за млынам, за ручаём ды і ў млыне багданаўцы хаваліся ад царскіх салдатаў. Гэта быў час польска-беларускага паўстання, шэсцьдзясят трэці год. Тады бацькаву сястру Лёню арыштавалі і выслалі ў Сібір толькі за тое, што знайшлі ў яе малюнку польскіх арлоў. Катавалі фурмана Рупчыцаў, дапытваліся пра гаспадароў. Багданаўскага старасту са звязанымі нагамі вазілі па вёсках, палохалі яго пакутамі людзей, якія ні ў якую палітыку не совалі і носа, нічога іншага, акром свае

зямлі ды працы, не ведалі і не жадалі ведаць. Хто на каго быў злосны, той рабіў даносы, па тых даносах, часцей ілжывых, і забіралі, высылалі.

Міналі апошнія дні года, усе ў маёнтку жылі пераднавагоднімі клопатамі. Сёстры Ганна і Вольга, іх дзеці і садоўнік ставілі і ўпрыгожвалі ялінку. З Вільні на свята прыехаў сябра Фердынанда з маленства і па гімназіі ў Менску Язэп Вяжынскі, літаратар і педагог. Рыхтуючы ўсім падарункі, у доме не забылі і пра яго. Сюрпрыз быў незвычайны: па-мастацку зробленая панарама месца з тагачасным домам Рушчыцаў у Менску, дзе сябры раслі, вучыліся. Панарама складалася з малюнкаў, якія мяняліся. Над імі – радкі з паэмы любімага тут усімі Адама Міцкевіча:

Дзяцінства край! Ён прад вачыма ўстане
Святы і чысты, як першае каханне...

У клопатах пра свята Фердынанд думае пра падарожжа ў Крэва. Яго жаданне цяпер гарача падтрымлівае Язэп, і ў самыя прыярдзены Новага года сябры выпраўляюцца да легендарных муроў.

Дзень выдаўся змрачнаваты, імгліста-шэры, але паступова хмары ў небе радзелі, час ад часу рассоўваліся, паміж іх зноў ды зноў выблісквала сонца, асвятляючы абাপал дарогі дзе роўнядзь палеткаў, дзе засеяныя заснежаным лесам пагоркі ды лагчыны, і дарога не здавалася сумнай. Радавала вока і сэрца каляровая палітра ўжо даволі багатага снегу – то зеленаватага, то шэра-фіялетавага, то ружовага, залацістага, нябесна-блакітнага. Пагоркі рабіліся ўсё вышэйшыя, і раптам разбегліся ад дарогі, адкрыўшы вачам падарожнікаў наперадзе замкавыя руіны і тры царквы. Крэва! Які кантраст старавечных муроў і маладога снегу! Спакой і веліч!

Пад паху схапіўшы фотаапарат, Фердынанд спяшаецца да замчышча. Фатаграфуе звонку, шыбуе бліжэй да руін, спыняецца, зноў шчоўкае затворам апарата, бяжыць далей. Між камянёў, парэшткаў магутных сцен, праходзіць на дзядзінец і ўжо адтуль фатаграфуе кутную вежу былога замка. Дзень

дагарае, сонца нізкае, але, прарваўшыся праз хмары, палае, нібы гарачы вугаль на ветры, запальвае чырвонае вогнішча на вежы, на яе белым, цяпер ружовым, снезе і шэрых, з трывожнаю ружоваю палівай, камянях. Нізкае сонца хвалюе таксама: дзень дагарае? Зрабіўшы яшчэ колькі здымкаў на дзядзінцы, Фердынанд абыходзіць руіны з усіх бакоў, вяртаецца на дзядзінец і фотаапарат мяняе на палітру з пэндзлямі. Сюды, зрабіўшы свой абыход мураваных парэшткаў, прыходзіць і сябра. Пакуль Фердынанд малое краявід з руінамі былога замка ў святле снегу і апошніх промняў сонца, Юзік стаіць побач з ім і з кнігі Томаша Янкоўскага «Ашмянскі павет» чытае ўголас гісторыю Крэўскага замка, пра падзеі, якія ў ім адбываліся. Фердынанд звычайна мог засяродзіцца і працаваць толькі адзін, не любіў, калі ў час працы з палітрай быў блізка да яго хтосьці яшчэ, але тут, сярод магутных камянёў, у якіх жылі веліч і трагедыя былога замка, самой Літвы, урачысты, быццам у артыста, голас сябра гучаў як на адным дыханні з зацятаю маўкліваасцю муроў, з дыханнем мастака. Быццам не ўслухоўваўся ў тое, што чытаў сябра, у словы, якія вымаўляў, увесь, душой і думкамі засяроджаны на камянях, на снезе, на святле, якія перад сабою бачыў, на постацях князёў, іх тварах, на колерах у святле стагоддзяў, якія ўяўляў у глыбах муроў, але і тое адчуваў, як голас сябра даваў жыццё ўсяму, нават і камяням, што перад сабою бачыў, уліваў у іх жывую кроў і сілу. Пісаў каменне, разваліны даўным-даўно пабуранага замка, а бачыў яго гаспадароў, найперш Альгерда, якому Гедымін, вялікі князь Літвы, аддаў гэтыя землі з замкам, ад Крэва – усю ўсходнюю Літву. Як Гедымін памёр, Альгерд, яго любімы сын, стаў на чале Вялікага Княства Літоўскага, але было ў бацькі сем сыноў, усе князі, мелі свае ўдзелы, з іх кожны марыў стаць вялікім князем у Вялікім княстве, усе ў замку бывалі – колькі перакіпела тут спадзяванняў, крыўды, зайздрасці, жаданняў абылгаць, увесці ў зман, адпомсціць: чаго толькі не бачылі, не чулі сцены – каменне гэтае! Альгерд і Кейстут – браты: які двубой за бацькаву карону! Адзін Вялікі і другі Вялікі, адзін прызнаны праваслаўным усходам, другі – паганскаю Жамойцю, захадам. Адзін у Вільні, другі ў Троках, але і тут

абодва, у Крэве, – двубой яшчэ не да крыві, то бой – то мір, а далей? Кейстут і Ягайла, Альгерда сын – князь малады, але вялікі па спадчыне ад бацькі: тут ужо двубой крываваы. Кейстут забіў Вайдылу, спадручнага Ягайлы, Ягайла – Кейстута: кроў за кроў? Далёкі час – век чатырнаццаты – кроў тую, княскую і не княскую, хаваў за сценамі каменнымі ад усіх вачэй, ды камяні – не людзі, жывуць і сотні год, і тысячы, усё бачылі і чулі, кроў бачылі, іх памяць за людскую мацнейшая, сляпымі і нямымі здаюцца адно людскому розуму ды воку, але маўчаць аб тым, што бачылі, доўга не могуць.

Фердынанд адхіснуўся з палітрай у руцэ ад палатна, вачэй не адарваўшы ад кутняй вежы з шэрага, месцамі чорнага, нібы смалой аблітага, камення. Пісаў яе на палатне, трымаючыся колераў натуры, камянёў. Аж разгубіўся, заўважыўшы на чорным, нібы вугаль, халодным камені чырвоны трапяткі, усё роўна як ад вогнішча, адбітак. Нібы апёкся, але працягваў углядацца ў камень з чырвоным бокам. Здзівіла чырвань. Яна глядзелася як праз паперу сінюю, танклявую, празрыстую. На чорным камені? Сіні, праз чырвань, тон даваў адчуванне бясконцай глыбіні начнога неба, і чырвань усё роўна як адтуль сачылася. Былі ў той глыбіні не толькі святло ды колеры, мігценні іх адценняў, было яшчэ і тое, чаго тут, блізка, не бачыў: далёкі таемны сэнс.

У загадкавым святле Фердынанду адчувалася штосьці гадоўнае для Крэва-замка, Крэва-часу, Крэва-дзяржавы.

Рыхтуючыся да гэтай працы, ён уяўляў яе ў кантрастах і гармоніі чырвонага і белага, цяпла і холаду, міру і змагання, жыцця і смерці, меў спадзяванні на смелы і арыгінальны каларыт, на свой у гэтым талент. Але тут, на дзядзінцы з палітраю ў руцэ, адчуў, што талент каларыста ўсіх гарантый не дае, што тэхнікі натурнага пісьма тут яму мала. А што трэба яшчэ? Магчыма, гэта адчуваў сябра, калі сюды, у Крэва, браў кнігу, каб з яе чытаць уголас гісторыю і замка, і роду Гедыміна ў асобах Альгерда, Кейстута, Ягайлы, Вітаўта. Яго задуму ён там, у Багданаве, не вельмі зразумеў, а тут заўважыў, што кніга зусім не шкодзіла, нават стварала спрыяльнае для працы адчуванне далёкага, рэальнага ці не зусім рэальнага, але іншага

часу. Юзік на голас не націскаў, недзе ледзь чутна прамаўляў, недзе спыняў чытанне, рабіў паўзы, каб адчуць тыя далёкія падзеі ў цішыні цяперашняга Крэва і мець магчымасць пра тое ўсё падумаць. Калі прачытаў, як у замку па загаду Ягайлы задушаны быў Кейстут, рукі ў Фердынанда апусціліся і працаваць далей не мог. Тады замоўк і Юзік.

Неба на даляглядзе было яшчэ не цьмянае, свяцілася кволым блакітам, чысцінёй, хоць сонейка ўжо схавалася, парэшткі замка таялі ў вечаровай шэрані.

Юзік спытаў:

– Табе, Фэрдзя, святла ўжо мала?

– Так. Мала. Але... як там наш конь? Торба пад мызай, пэўна, пустая. Замёрз, нас чакаючы?.. Ідзі, накінь на яго кажух, хай пагрэецца, пакуль я тут збяруся.

Была ўжо ноч глыбокая, калі вярнуліся ў Багданаў.

Толькі на трэці дзень па прыездзе з Крэва, адсвяткаваўшы сустрэчу Новага года і ў Солы да цягніка на Менск адвёзшы Язэпа, Фердынанд выставіў работу, напісаную ў Крэве, на мальберт. Яшчэ яе нікому не паказваў. Дома, у сям'і, усе прызывчаліся да таго, каб яго новыя работы глядзець тады, як сам пакажа, а ён не любіў паказваць іх сырымі, незакончанымі, у якіх сам сумняваўся. Гэтую пакуль што бачыў адзін Юзік, яшчэ ў замку на дзядзінцы, калі яна пісалася і калі мастак хаваў палітру з пэндзлямі ў скрыню, пасля нават размовы пра яе не вялі, бо сябра разумеў, што не закончаная, яшчэ над ёю працаваць ды працаваць. Размова ішла пра Крэва ў гісторыі Вялікага Княства Літоўскага, бо замчышча, яго парэшткі, праца на дзядзінцы распалілі пачуцці і думкі пра сваю дзяржаву, і Фердынанду было цікава чуць, што скажа пра яе гісторыю і лёс разумны сябра – літаратар, педагог, юрыст.

Размова пачалася з пытання:

– Я, Фэрдзя, на дзядзінцы цябе не зразумеў. Ты, бачыў, захапіўся працай, фарбы кідаў на палатно, мяне не заўважаючы, не чуючы, што я чытаў пра Крэва, але чаму раптам спыніўся пэндзаль твой? Табе і сапраўды святла ўжо было мала або спыніла штосьці іншае? Можна, маё чытанне надакучыла? Дык ты б сказаў?

- О не, мой сябра! Тое, што ты чытаў і як чытаў, мяне якраз распальвала. Ты гэта здорава прыдумаў, што ўзяў у Крэва кнігу. Пасобіў мне настроіцца. Але...

- Дык што - але?.. Што адбылося?.. Святло...

- Пры тым святле яшчэ мог працаваць.

- А не святло, дык што?

- Пакуль у Крэве быў вялікі князь Альгерд, я адчуваў у працы ўздам, як Крэва і ўся Літва. А далей - двубой Ягайлы з Кейстутам, кроў Кейстута - усё абвалілася. І там, тады, і тут, ува мне. І веліч Крэва, і мая душа. Бо я душой пішу. Іначай не магу.

Пытаньняў больш у Язэпа не было.

На другі дзень пасля ад'езду сябра ў дзверы да Фердынанда, які сядзеў перад сваёй новай работай адзін у майстэрні, пастукаў бацька. Зайшоў нясмела, як баючыся, каб сыну не пашкодзіць у працы. Фердынанд хоць быў не ў лепшым настроі, але павесялеў, яго ўбачыўшы, узяў пад руку, падвёў да канапы, якая стаяла насупраць мальберта, пасадзіў, сам побач сеў.

- Чаму без мамы? - спытаў.

- Не ўгаварыў. Спрабаваў, але не змог. Ты маму ведаеш, яе характар, чакае запрашэння, а я не вытрымаў, прыйшоў, каб паглядзець, што з Крэва ты прывёз.

- Ну вось, глядзі, перад табою...

Глядзелі абодва моўчкі, нібыта кожны не асмельваўся выказацца першым. Бацька ўсё часцей адрываў позірк ад карціны і паглядаў на сына, як вымагаў ад яго слова. Фердынанд гэта заўважыў:

- Я рады, тата, што ты прыйшоў. Маму Крэва ўсё ж не гэтак грэе і хвалюе, як цябе. Яна ў нас заморская, дачка дацкага шкіпера, уладальніка вялікага карабля Марка Андрэаса Мунха, хоць ёй ужо і Польшча, і Літва свае. Але табе, тутэйшаму, ліцвіну, Крэва, як і Літва, радзіма па крыві. Хто быў твой бацька і мой дзед? Адвакат. Абараняў ліцвінаў і Літву. А гэтая зямля, цяпер наша, як да яго трапіла? Выкупіў у спадароў Чаховічаў. А хто яны былі? Іх род - гербавая шляхта Літвы.

- Тамаш Чаховіч - о-го! - з непрыхаваным гонарам, як за сваё, святое, усклікнуў бацька. - Апошні маршалак

Ашмянскага павета, абраны на пасад усёй павятовай шляхтай. Паставіў ён скарбоўню гэтую, дзе мы з табой зараз сядзім, табе, можна сказаць, майстэрню падарыў, калі цябе яшчэ далёка не было, як прадчуваў, што будзеш. І наш вялікі сад ён пасадзіў, з бабровым гадавальнікам і сажалкамі. Га?!.

– А да маршалка чыя зямля была тут?

Фердынанд адчуў, што бацька, не надта гаваркі звычайна, цяпер на слова разыхвоціўся, як штосьці даказаць хацеў, і гэтую яго ахвоту з не меншаю сваёй ахвотаю падтрымліваў пытаннямі, хоць сам на іх адказы ведаў.

Ну як чыя была зямля? Налезала князям Гальшанскім. Пра іх хто не чуў, не ведаў? Апошняя гальшанская княжна Алёна як выйшла за Паўла Сапегу, тады і гэтая зямля, яе спадчына, адышла да славутага роду, з якога быў і сам Леў Сапега, канцлер Літвы. Цяпер тут твой надзел.

– Княскі?!.

– А што нам прыбядняцца? Тут, на Ашмяншчыне, і Крэва – сэрца Літвы. Ёсць, дзякуй Богу, што табе пісаць.

Ці не тут толькі ўспомніў бацька, чаго прыйшоў, замоўк знянацку, пацішэў, пачаў зноў углядацца ў карціну на мальберце. Вочы то прыжмурваў, праз шчыліны ў іх глядзеў, нібы карціна была далёка і ён на ёй лавіў нейкі мазочак дробны, то пальцамі праводзіў па вачах, глядзеў з-пад далані вялікімі вачыма, нібы карціна блізка, на ёй адпачывалі вочы.

– Ёсць што пісаць. Ты праўду кажаш. Але яшчэ ёсць вечная загадка, як пісаць. – Ужо Фердынанд глядзеў не на карціну, а бацьку ў твар, на ім лавіў і думкі, і пачуцці. Злавіць не ўдавалася, як не было іх у бацькі. Або іх выдаць не жадаў? Дапамагчы? А як? Адкрыцца да канца самому, каб следам ён адкрыўся? – Я ехаў, тата, у Крэва з вялікімі надзеямі на добрую карціну, але ні з чым вярнуўся. Што прывёз?

Бацька ўсё той жа з твару быў.

– Як што прывёз? А гэта? – кіўнуў на палатно.

– Разбітыя муры ды снег? Я марыў Крэва напісаць.

– Марыў убачыць тое, што было паўтысячы гадоў назад?

– Замка таго, што быў, няма, не будзе, але той дух і велічы, і ганьбы, які ўзвышаў і абрынаў Літву, наш край, хоць

у нечым, хай у іншых формах, павінен жыць? Я ў гэта веру. Калі гэта зусім знікае, не застаецца нават следу, навошта мне тады ўсё астатняе?

– Але навошта распач? Калі ты тое, што шукаеш, не знайшоў, гэта яшчэ не азначае, што яго няма. Знойдзе хтосьці іншы.

Бацька прыклаў далонь да светлай шыкоўнай барады, ёй адпаведна шыкоўных светлых вусоў, разгладзіў, завастрыў пальцамі канцы, якія, як казалася мама, грозна тырчэлі ўбакі, быццам яшчэ служыў у чыне капітана, голаў узняў вышэй, зноў на карціну скіраваў упэўнены пагляд, і Фердынанд, які цяпер сачыў за бацькам, ягонымі эмоцыямі, адчуў яго спакойны-годны дух, напэўна яшчэ той, вайсковы.

– Ты праўду кажаш. Не я, дык хтосьці іншы. Я ў Крэва краявід пісаў з парэшткамі ад замка. А Крэва не для пейзажыста. Яно чакае іншую палітру. Матэйка тут патрэбны.

Калі выйшлі з майстэрні, па лесвіцы спусціліся з другога паверха, спыніліся на ганку, бацька вярнуўся да незакончайнай размовы:

– Ты кажаш, што Крэву патрэбны Матэйка? О-го, Матэйка! Ён мог бы Крэва выявіць у асобах гістарычных. Але твой сіні ў апошніх промнях сонца снег... Ты гэтак снег паклаў, што камяні з яго тырчаць жывыя. Глядзіш на іх – аж горача. І разам з тым... мароз па скуры.

– А табе, тата, не здаецца, што пейзаж яшчэ не дапісаны? Што нечага ў ім не хапае?

– Пра гэта спытай у маці. Мне ўсяго хапае.

Бацька пайшоў – прыбегла, пра «Крэва» ад яго пачуўшы, маці. Ні слова не сказаўшы, ні пра што не спытаўшы, спынілася перад мальбертам, глядзела на пейзаж, маўчала, рукі сапччапіўшы на грудзях. Маўчаў, ля акна стоячы, і Фердынанд, баючыся выпадковым словам яе збіць з першага ўражання, якое шанаваў заўсёды. Яна прамовіла няўпэўнена:

– Не ведаю, што тут сказаць...

Засумнявалася? Ён паспяшаўся са сваім сумненнем:

– Табе не здаецца, што работа яшчэ не закончаная?

– Бацька, як я ішла сюды, прасіў сказаць, каб ты карцінку гэтую ўжо не чапаў, што ўсё тут ёсць.

– Я гэта ад яго ўжо чуў. А як, скажы, табе здаецца? Табе чаго тут не хапае?

– А што я? Жанчына. Тон адчуваю, колер, каларыт. А тут не толькі сіні снег, чырвоны ды шэры камень. Тут, сын, Літва, твая радзіма. Каб гэта выявіць, хоць і ў пейзажы, шмат трэба ведаць, чаго табе і Акадэмія не дасць.

– Так, мама, не дасць. Асабліва Акадэмія цара-імператара.

– Дык ты паслухай бацьку. Ён пра Літву ўсё чытаў, што мог знайсці ў Вільні, у Менску, у Польшчы, у Расіі. У Бярэсці, як там вучыўся на кадэта, быў у яго настаўнік, які шмат ведаў пра Літву.

Праз дзень-другі Фердынанд пачаў збірацца ў Пецярбург на дзве выставы, акадэмічную выясную і «Свету мастацтва», першую з якіх курыраваў Куінджы, другую – Дзягілеў: абодва чакалі яго з новымі работамі. А што мог паказаць? З карцін – «Зямлю» і «Лістападаўскі світанак», з эцюдаў – «Восень», «Вечар», «Веснавое». Да эцюдаў быў далучыў і «Крэва», але, падумаўшы, адставіў. Як везці, калі сумненні точаць, дазволу не даюць? Пагадзіцца з маці ды бацькам? Але ці можа бацька, ніколі не трымаўшы ў руцэ пэндзля, акрамя малярскага, глыбей убачыць і адчуць работу жывапісную за аўтара, які пяць год вучыўся гэтаму ў Акадэміі?

У апошні перад ад'ездам дзень сеў перад «Крэвам», задумаўся. Калі пісаў з прыроды, каменне замчышча глядзелася магільнікам і стварыць з яго мастацкі твор, як тады думалася, мог толькі колер. Гэтак і працаваў, шукаючы цікавы каларыт, ва ўсім астатнім, нават у кампазіцыі, даверыўшыся прыроды ды інтуіцыі, як і звычайна рабіў натурныя эцюды. Але дзень пачынаўся мглосты, святло за вокнамі і ў майстэрні было мяккім, снег на дзядзінцы і за ім, прысыпаўшы руіны, змякчаў кантрасты, і гэта ўзвышала на першым плане два самыя буйныя злёпкі камянёў, падобныя на падмуркі кутніх вежаў: адзін – з усходу, другі – з захаду. Каменны друз між іх глядзеўся патрушчанай ахвярай, і тут ужо не каларыт найперш кідаўся ў вочы, а кампазіцыя матыву, кантраст двух планаў, у якіх прачытваліся і мастацкі вобраз, і гістарычны змест.

Літва ў выглядзе парэшткаў Крэва, упляжаных у снезе, паміж вялікіх дзвюх дзяржаў у чырвона-шэрым каларыце, усё роўна як аблітых крывёй і попелам свае ахвяры?..

Усхваляваны, ажно знясілены нечакана моцным адчуваннем, Фердынанд адкінуўся плячыма на спінку крэсла, заплюшчыў вочы, з палёгкаю і шэптам уздыхнуў:

- Ух, тата!.. Як шмат ты бачыш у маім матыве.

9

«Пецяярбург. 06.01.1899.

Распакоўваю карціны.

.....»

Ужо на другі дзень па прыездзе ў венцаносную сталіцу Рушчыца наведаў Куінджы. Нібыта прыляцеў на крылах: расхрыстана-гарачы, неспакойны. Калі селі адзін супраць другога, глядзелі, задаволена ўсміхаючыся, адзін аднаму ў вочы, настаўнік прызнаўся:

- Спяшаўся, а сэрца зусім не тое, што было, каб спяшацца, хвалявацца. Задыхаюся.

Фердынанд параіў:

- А гэтак не трэба. Хай вучні вас шукаюць. Іх тут, у сталіцы, шмат. Наша майстэрня ўся, мабыць. Да ўсіх не набегаетеся.

- Усе тут. Акрамя вас. Але не ўсіх я бачу.

- Працуюць?

- Гэтаю думкай суцяшаюся. Як серада, свае дзверы адчыняю для ўсіх. Хтосьці прыходзіць. І вы, пакуль тут будзеце, прыходзьце. Буду рады. А цяпер паказвайце, што прывезлі.

- Пачнем творчую справаздачу за... год?

- Хай будзе так. Калі вы не супраць.

Фердынанд выставіў «Лістападаўскі світанак». Прыгледзеўшыся да карціны, Куінджы параіў зрабіць больш выразным лёд на дарозе, астатняе не чапаць. Па стрыманай рэакцыі не цяжка было здагадацца, што захаплення работа не выклікала і дапрацоўкамі яе не палепшыш, бо недахопы не ў тэхніцы, а ў матыве, мала цікавым. Весці размову далей сэнсу не мела, і Фердынанд прынёс «Зямлю», паставіў побач. На

гэтую карціну Куінджы зрэагаваў адразу, нібыта іншым сэрцам: падхапіўся з крэсла, адышоў далей, як дазваляў пакой, зноў наблізіўся, зноў адышоў. Вочы забліпчалі, кожны крок і рух былі рапучыя, хуткія. Рукой схапіўся за бараду, нервова пацерабіў, прыгладзіў, як перад люстэркам. Цяпер усё ў ім выдавала задаволенасць.

Рэакцыя на «Світанак», якая б ні была, аўтара не вельмі хвалявала, бо і тады, калі пісаў, не хваляваўся, выпадкова выбраўшы матыў, а тут, ведаючы, як і калі, з якой нагоды ўспыхваў агонь у вачах настаўніка, калі і як хапаўся ён за бараду, сачыў, хвалюючыся, за кожным яго рухам, перажываў і здзіўляўся: чаму маўчыць?

Не, вось – нарэшце вырвалася:

– Ну-у!.. Ма-лай-чы-на!... – бліснуў вачмі на вучня, бадзёра, заклаўшы рукі за спіну, прайшоў па пакоі і зноў спыніўся ля карціны. – Тая работа мяне, прызнаюся, не сагрэла, а гэтая!.. Ух, горача!.. Я адчуваў заўсёды, што вы шукаеце ў вёсцы. Тут, дзе наш цар жыве, гэтакіх валоў не знойдзеце і не напішаце. У вашым полі, у валах, у мужыку – ваша зямля і ваш народ! Ды і не толькі вашы. Адсюль – усе мы. Я гэтага ад вас чакаў. – Зноў рэзка павярнуўся да Фердынанда, аберуч абхапіў, увесь здрыгануўся, адхіснуўся, раскінуў рукі ўбакі, нібы зноў вучня абдымаючы, ужо разам з яго карцінай. – Вось што такое Рушчыц! – Зарагатаў, нібы і сапраўды той, на Алімпе, усёмагутны Зеўс, не стрымліваючы агню ў грудзях і голасу.

Нарэшце, даўшы волю сваім захапленням і раптам ад іх стаміўшыся, супакоіўся, сеў і ўжо, адпачываючы, без слоў і ўсялякіх рухаў углядаўся ў карціну.

Фердынанду падалося, што Куінджы чакае ад яго іншых работ. Выйшаў у прыхожую, дзе стаялі эцюды, пейзажныя матывы вясны ды восені, але стрымала думка: кожны прагляд работ вучняў настаўнік любіў спыняць на высокай ноце, а тут, пасля валоў, хоць і прыстойныя па тэхніцы, але звычайныя, нічым не новыя пейзажы, якія маглі збіць з высокай, ад валоў, ноты. Без эцюдаў вярнуўся ў пакой. Куінджы сядзеў у тым самым настроі, углядаючыся ў карціну. Што думаў ён? Можна, усё ж, чакаў штосьці яшчэ?

Успомніў «Крэва»: а раптам якраз тое, што трэба? Зноў выйшаў, узяў у рукі эцюд: не на выставу вёз сюды, вёз для сябе, каб у вольны час папрацаваць, камусьці блізкаму паказаць, параіцца, што з ім далей рабіць. А хто бліжэйшы, хто можа даць параду лепшую, як Зеўс?

Паставіў «Крэва» з «Зямлёю» побач і адышоў убок.

Эцюд настаўнік заўважыў адразу, але, доўга не разглядаючы, адварнуўся. Падняўся з крэсла, зашпіліўся на ўсе гузікі, надзеў шапку, руку падаў на развітанне.

– Дзякуй. Валю нікому пакуль што не паказвайце. Прывозыце на развеску.

Застаўшыся адзін у майстэрні, Фердынанд падышоў да крэсла, паклаў рукі на спінку і доўга глядзеў на «Крэва» з той кропкі, з якой глядзеў настаўнік, спрабуючы хоць у нейкай меры адчуць яго нявыказаныя ўражанні. Чаму нічога не сказаў? Эцюд не выклікаў эмоцый, думак?

Радасць ад пачутага пра валю змяшалася з распаччу пасля незразумелых уражанняў Куінджы ад эцюда, і ў гэтым стане, блізім да разгубленасці, Фердынанду падалося, што хтосьці зноў пастукаў у дзверы. Вярнуўся Зеўс, як бывала неаднойчы, калі, чымсьці ўсхваляваны, выходзіў з майстэрні і ў хуткім часе з'яўляўся зноў, каб штосьці яшчэ сказаць або яшчэ раз паглядзець на нейкую работу вучня? Фердынанд паспяшаўся адчыніць дзверы: за парогам стаяў мужчына ў блішчастым футры, нібы святлом ад месяца аблітым, пад высокай, часоў Івана Грознага, шапкаю баярына з тым самым срэбным бляскам. Ён шапку падкрэслена-ўрачыста зняў, пакланіўся, стрымана ўсміхнуўся і сказаў:

– Мяне вы, бачу, не пазнаяце?.. Я Дзягілеў.

– Ах!.. – спахаліўся Фердынанд. – Вы ўжо тут? Я атрымаў ваш ліст. Удзячны за прапанову.

– І я таксама вам удзячны, што пагадзіліся, як бачу, прыняць удзел у нашай выставе. З дарогі адпачываеце? Калі я тут не ў самы спрыяльны час, прашу дараваць. Выстава гатовая да адкрыцця. Спяшаўся ўбачыць вас і вашы новыя работы.

Пераступіўшы парог і, як не пачуўшы прапановы зняць футра, госць адразу, нібы ў знаёмай яму кватэры, прайшоў

у майстэрню, дзе на падлозе ля сцяны стаялі карціны, якія Фердынанд паказваў Куінджы. Знаёміць з «Зямлёю» не хацеў, падрыхтаваўшы яе на галоўную для сябе акадэмічную выставу, тым больш, што Куінджы не толькі бачыў, але і благаславіў. Ды госць ужо спыніўся ля карціны. Прыбраць з вачэй спазніўся, і выйсце з непрыемнага становішча цяпер было адно: хутчэй звярнуць увагу на «Лістападаўскі світанак», што і зрабіў, паставіўшы работу бліжэй да «Зямлі». Углядаючыся то ў адну карціну, то ў другую, госць не спяшаўся выказацца пра іх і пацікавіўся, ці ёсць зімовыя матывы, успомніўшы ды ўхваляўшы леташні заледзянелы «Млын». Фердынанд паказаў на «Крэва». Госць слізгануў па ім вачыма, не зачапіўся і зноў павярнуўся тварам да карцін.

– Поле з валамі? Арыгінальна. Але, прызнаюся, я гэтакага не бачыў ні ў прыроды, ні ў мастацтве. Магчыма, што тэма для кагосьці значная, але... – Яшчэ нібы меў штосьці пра валоў сказаць, ды не адважыўся, загаварыў пра «Лістападаўскі світанак»: – Ёсць рух паветра. Падабаецца карэта. Але дарога, снег... Тут шмат алеаграфічнага, невыразнага. Хацелася б убачыць матывы цалкам зімовы.

Былі яшчэ ў Фердынанда тры эцюды, якія не паказаў Куінджы, каб не псаваць яму настрою ад валоў, але з Дзягілевым размова ладзілася іншая – прынёс, і госць павесялеў адразу:

– Ну што ж вы ад мяне хавалі гэты цуд? Вось тое, што трэба. Прырода ў маім настроі. Бяру. Усе тры. Іх пастарайцеся прывезці сёння або заўтра як раней.

Работы Фердынанд развёз, што – у Акадэмію, што – да Дзягілева, пакінуўшы ў сваёй майстэрні «Крэва». Праз дзень адкрыўся вернісаж у Дзягілева, але быць там не змог: прастудзіўся на пранізлівым гарадскім ветры і да вечара вымушаны быў дома лячыцца гарачым малаком з содай. Праўда, пазней прыехаў знаёмы лекар, забраў да сябе і ў яго, пад доктарскім наглядом ды яшчэ і пад музыку Шуберта, з прыемнасцю і карысцю правёў увесь вечар.

Выставу Дзягілева наведаў на другі дзень. Свае работы нечакана ўбачыў паміж работ вядомых у Еўропе майстраў

жывапісу – нарвежца Таўлава і француза Менарда. Вочы кідаліся то да свайго, то да чужога, сваё з чужым параўноўваў і спачатку хваляваўся, як сціплы вучань перад строгімі настаўнікамі, а пасля, калі чужымі работамі надакучыла экзаменаваць свае, супакоіўся, нават сабою задаволены. Гледачоў было не вельмі, але знаёмых мастакоў, былых калегаў па Акадэміі, заўважаў, здзіўляўся, што нібы не пазнаюць, не падыходзяць.

Едучы сюды, амаль год не быўшы ў сталіцы, уяўляў, якія шчырыя размовы будуць з калегамі па мастацтве. А што даў хоць і гэты, на выставе, дзень? Вастрэй, чым нават у вёсцы, адчуў, што тут цябе забылі, ты ўжо нікому не патрэбны. З’явілася ў галаве нават і помслівая думка ў адказ: ну дык і мне ніхто тут не патрэбны. Але адразу спахапіўся: як гэта ніхто? А Куінджы? А Пурвіт? Зеўс у сэрцы непахісны. І Пурвіт. Яго цяпер у сталіцы не было – ад Зеўса ведаў. Але прыедзе. Без яго акадэмічная выстава не адкрыецца.

Апошняя думка крыху сцешыла. А тут і запрашэнне прыйшло на польскі баль. Візіты па гэтакіх запрашэннях рабіў раней, студэнтам Акадэміі, ад іх меў немалую асалоду, бо там заўсёды бачыў даволі шмат паненак, быў сярод іх у фуроры як малады мастак, па густу ім і з выгляду, і вольнымі манерамі, і вострым словам. З прыемнасцю, забыўшы на сваю самоту, пайшоў на баль, як у тыя маладыя дні. Але...

Таго, што было раней, і там таксама не ўбачыў, не адчуў. Цяпер усе былі чужыя па думках, па настройх, нават знаёмыя былыя, і ён зрабіўся ім чужы. Былі, як і раней, паненкі, але ўвага іх цяпер была да афіцэраў, да маладых банкіраў і чыноўнікаў, мастак нікога не цікавіў. Вярнуўшыся дадому, сказаў сабе: усё тое – не маё, мяне там больш не будзе.

А раницай прачнуўся і не адразу нават успомніў, дзе бавіў надоечы свой вольны вечар. Ляжаў, пакуль увагу не звярнуў на дзіўнае, нібы ад навагодняй ёлкі, святло ў акне. З ложка ўсхапіўся. Снег ціха сыпаў за акном на маставую, і ад яго паветра ў майстэрні зыбалася, як жывое. Вочы натрапілі на «Крэва». Дзіўна-празрыстыя, драбнютачкія цені гулялі па палатне ў загадкавай, без хоць якога ветру, завірусе. Бачыў як перапісаную невядома кім за ноч карціну.

Выйшаў на кухню, заварыў каву. З гарачым кубачкам у руках вярнуўся да акна. Снег яшчэ сыпаў. Глядзёў то на яго, на снежнае паветра, то на «Крэва» ў рухомым ранішнім святле і адчуваў паміж іх, праз акно, паразуменне. Душою адчуваў, а выказаць не мог.

Калі яшчэ раз позірк ад эцюда перакінуўся на той, што за акном, пейзаж са снегам, заўважыў зусім блізка, адразу за акном, жанчыну. У доўгім паліто, якое не магло схваць яе прывабнай маладой фігуркі, яна стаяла прысыпаная снегам, нібы снягурка з казкі, а твар пад капялюшыкам за белаю парошай не хаваўся, быў ясны, нібыта снег яна ўвесь час з яго змятала чырвонай рукавічкай, якую трымала ў руцэ ля вуха, і ён, не толькі прывабны, але, як падалося, яшчэ і смелы, магчыма нават дзёрзкі, уважліва ўглядаўся ў акно на мастака, нібыта штосьці хацеў убачыць і сказаць.

Рукі з кубкам апусціўшы на падаконнік, вачэй не мог адвесці ад пэўна ж яшчэ паненкі. Яна яму ўсміхнулася – ён адказаў усмешкай. Яе прывабнасць затрымалася на твары – ён разгубіўся: твар быў знаёмы. Але раней дзе яго бачыў? Доўга не гадаючы ўпоцёмку сваіх успамінаў, з кватэры пад снег выбег у адной сарочцы.

Яна ўжо стаяла каля ганка.

– Вы да мяне? Гэта маё акно.

– Я ведаю, – прамовіла яна ў ражок пушыстага, з жоўтай лісы, каўняра, хаваючы за ім і слоўка, нясмела вымаўленае, і хваляванне. Але настрой з усмешкай разам блукаў, не хаваючыся, па ўсім твары, крынічыў у вачах. – Я ішла міма і ў акне заўважыла мальбэрт. Мне захацелася на ім убачыць вашу новую работу. Вы мне прабачце гэткае нахабства.

– На жаль, убачылі усяго толькі мастака, які п’е каву?

– Не на жаль. Добры мастак усё робіць прыгожа. Мастак п’е каву – таксама карціна.

– А што бачылі акрамя гэтай карціны?

– Два дні таму вашы эцюды на выставе. Спадабаліся.

– І як вы маглі падумаць, што я іх аўтар?

Яе рука нервова сарвалася ўніз з каўняра. Фердынанд усім нутром успыхнуў, нібыта полымя на ветры, ад цеплыні, якую абдала яе прывабная, цяпер ужо на ўвесь твар, усмешка.

– А вы не памятаеце, з кім танцавалі мазурку ў Таўрычаскім палацы на польскім балі?

– З паненкаю Гэленай Макоўскай.

– І ўжо не пазнаяце? За адзін год забылі.

– Я вас пазнаў, Гэлена. Не адразу, бо снег замружыў, вас ад мяне хаваў. Ваш мілы твар як не пазнаць? Але адразу не мог паверыць.

Праз колькі хвілін яны ўжо сядзелі за круглым малым столікам, на якім ляжала палітра, стаялі ваза з пэндзлямі і вазачка з багданаўскім, з брусніц і яблыкаў, варэннем. Пілі з варэннем каву, паглядалі на эцюд на мальберце і гаварылі пра ўсё, што ўсплывала ў молада-свавольных думках. Даўжэй, як на эцюд, глядзелі адно другому ў вочы.

– Ваша мама варыць цудоўнае варэнне.

– Адкуль вы ведаеце, што яго варыла мая мама?

– Яно празрыстае, як раса, і вельмі смачнае. Гэтакае можа зварыць толькі мама.

– Дзякуй за гэтыя словы. У мяне цудоўная мама.

– І вы яе любіце. Я не пытаюся. Я гэта бачу.

– Вельмі люблю.

Яе вочы затрымаліся ў цёплым позірку на яго твары, і яму падалося, што яна ўглядаецца не толькі ў ягоны твар, але глыбей, у душу, робіць гэта з удзячнасцю, быццам размова не пра яго, ёй незнаёмую, маці, а пра яе родную. Хацелася сказаць штосьці яшчэ, ёй прыемнае, шчырае, і ён прызнаўся:

– Я часта ўспамінаю той баль, тую мазурку. І вашу сукенку, гармонію вашых любімых колераў.

– Нават? – весела здзівілася яна. – Якіх маіх любімых?

– Карычневых цёмных, карычневых светлых, ружовых, залацістых. Цёплых. У гэтым тоне і вашы шыкоўныя валасы. Калі гляджу на вас, калі вас успамінаю, мне бачыцца адзін з самых абаяльных партрэтаў Ван Дэйка.

– Эрцгерцагіні Ізабэлы? Ну што ж... учора зноў быў польскі баль. На жаль, не для нас.

Фердынанд насцярожыўся: магчыма, ведала, што ён быў там? Што адказаць на гэта? Што быў? Навошта? А прамаўчаць – няшчырым быць у адказ на яе шчырасць? О не, не мог.

– Я быў, Гэлена, там.

Яна вялікімі вачыма ўставілася на яго – здзівілася? Чаму? Не зразумеў адразу. Таму, што ён там быў? Ці што сказаў пра гэта лёгка, не падумаўшы, як непрыемна ёй гэта пачуць? Ну так, ад непрыемнасці і падкалола:

– Скакалі з іншымі паненкамі?

Зноў выбару, што адказаць, не бачыў:

– Паненкам тым мастак быў нецікавы. Цяпер іх прывабліваюць афіцэрскія шэўроны.

Яна паставіла кубак на стол, каб кава з яго не выплюхнулася ад нястрымнага, нібы ў блазна, смеху, але размову пра паненак падтрымала:

– Яны не вінаватыя, што першая каханка ў мастака – мастацтва. Кожная паненка марыць адзінай быць у пана.

Яна, хітроння, нагадала яму размову пасля леташняга балю, калі ён вёз яе дадому ў экіпажы, як ён казаў тады празмерна, мабыць, шчыра, што сваё сэрца сапраўдны мастак аддае мастацтву, што жанчына ў яго можа быць толькі другой каханай, што развесціся мастак можа з кабетай, але ніколі з мастацтвам. Тады ў іх, як ехалі, седзячы побач у чароўным поцемку экіпажа пры кволым святле ад газавага ліхтара, пачалося штосьці накшталт гульні: паміж знаёмых мастакоў шукалі, у каго былі сямейныя разводы, знаходзілі, нават нямала, сярод маладзейшых, але не знайшлі ніводнага, каб разышоўся з мастацтвам. Цяпер, падтрымаўшы паненак, што выбіраюць афіцэраў, а не мастакоў, яна ўзяла лыжачку варэння, апусціла ў кубак, пабоўтала ў ім лыжачкаю, глыточак адпіла з кубка і, нахіліўшыся над ім, углядаючыся ў яго, задумалася. Ён у гэтую хвіліну твар яе не бачыў, бачыў адно прыгожы чысты лоб ды валасы густыя, цёплыя, колеру кавы з малаком, прычоску зграбную, ля вуха завітушкі – падумаў: што зараз, як маўчыць, у гэтай галоўцы, мадэлі хоць і для Ван Дэйка, якая таямніца? Каму даступная? Усё ж – мастаку ці афіцэру?

А ёй як надакучыла таемнасць – прыўзняла галаву, яму ў вочы паглядзела:

– Я сапраўды хачу ўбачыць вашы новыя работы.

– Вы бачылі іх на выставе ў Дзягілева.

- Там хіба ўсё, што прывезлі?
- Іншыя ўжо ў Акадэміі. Наша выстава будзе не горшая.
- А гэты, на мальберце, эцюд?
- Над ім яшчэ працую, Прывёз, каб не глуміць тут вольны час. - Заўважыўшы, як углядаецца яна ў эцюд, як намагаецца знайсці ў ім штосьці, падказку даў: - Тут Крэва. Сэрца старажытнай Літвы. Мая радзіма. Быў замак вялікага князя. Цяпер, бачыце, руіны.

- Літва вялікага Адама?

Ён скалануўся. Ад нечаканасці або ад радасці?

- Так. Літва вялікага Міцкевіча.

- У камянях шукаеце красу або загадку?

- Памяць. Былуо веліч. І трагедыю. Тыя настроі.

Яна паставіла кубак на стол, вачэй не зводзіла з эцюда. Задумаўся і ён: як гэтак адбылося, што пасля таго балю яны за год ні разу гэтак блізка не сышліся? Яна вучылася таксама ў Акадэміі, на скульптуры, яе мастацкія майстэрні былі іншыя, ляпіла бажкоў антычных, але ж зрэдчас і бачыліся, віталіся на акадэмічных лесвіцах, на калідорах, у спешцы паміж званкамі на заняткі і з заняткаў, на перабегках ад аўдыторыі да аўдыторыі, з майстэрні ў майстэрню. Цяпер нібыта першы раз бачыў яе далонь з доўгімі танклявымі пальцамі і хваляваўся, як і тады ў экіпажы. Паклаў на яе сваю далонь. Яна ласкава, нібы тое чакаючы, усміхнулася. Ён з-за стала падняўся, не выпускаючы са свае рукі яе руку. Устала з-за стала яна таксама. Сказала:

- Калі не ведаеш гісторыю краіны, то цяжка зразумець каменне, якое застаецца ад яе. Як яго тады адчуць і выявіць? Не ведаю. Я не мастачка.

- Вы скульптар, - сказаў ён. - Вашы рукі трымаюць камень, аддаюць яму сваё цяпло і тым робяць яго жывым. А ў маіх руках фарба. Я пішу лес, поле, дрэвы, кветкі, іх адчуваю жывымі, як яны дыхаюць, усё вакол сябе мяняюць і мяняюцца самі. Камень маіх рук не чуе. Як мне ў ім адчуць жывую кроў стагоддзяў?

Яна падвяла яго да акна. Снег сыпаў ужо не гэтак густа, як раней. Яны стаялі побач, глядзелі на снег, на горад.

– Вайсковыя казармы за каналам бачыце? – спытала яна. – Іх будавалі яшчэ пры Пятры Першым. Манеж паміж казармаў, каменная сцяна без вокнаў. Над ёю вартавая вежа. Усё з аднаго каменю, з карэльскага ружовага кварцыту. Я міма іх хаджу ў Акадэмію і з Акадэміі дадому, часта гляджу на той, у сценах, камень і дзіўлюся, як ён мяняе свае адценні. То шэрыя, як дажджавыя хмары, святлейшыя або цямнейшыя, то блакітныя, зіхаткія, быццам па іх бяжыць чысты ручай, то ажно слепяць сонечным святлом з адценнямі сіены, кінавары, вохры. Бывае, што бяжыш, спяшаешся, а вокам на той камень кінеш і запынішся, стаіш, глядзіш і думаеш: ці не жыве ў вежы мастак, які, як горад спіць, аблётвае з палітраю на крылах Серафіма сцены, перамалёўвае. А то як хто змывае ўсе колеры, можа, і той мастак, тады сцены аднолькава ружовыя, як натуральны кварцыт карэльскі. Цёплы, ахвота рукі на ім пагрэць. Распальвае жаданне з’ездзіць у Карэлію, пагрэцца на тым каменні.

Гэлена адышла ад акна, а Фердынанд стаяў, глядзеў на тыя сцены, як першы раз іх бачыў.

– Калі там гэтакая казка, чаму б не з’ездзіць? Адсюль, здаецца, блізка?

– Край дзікі. Поўнач. Каб ехаць не адной?

– Так, так. Туды вам трэба ехаць з надзейным мастаком.

Яна паспяшалася спыніць яго празрыстую парадую:

– Глядзіце і чакайце. Снег за акном цішэе. Як спыніцца, іншым святлом зазьяе камень, тады тое ўбачыце, што ў камені шукаеце.

Ужо ён бачыў, што снег сыпле радзейшы, што срэбра гасне, яснеюць за каналам манеж, вежа, казармы, волкі туман па сценах сплывае ўніз. Не вытрымаў:

– Я штосьці заўважаю.

Выразнейшымі бачыліся камяні ў сценах. Яны хоць хмурыліся, але ясналі, мяняліся ў колерах, настроях.

– Вы чуеце мяне, Гэлена?

Яна не адгукалася.

Ён азірнуўся і, не заўважыўшы ў майстэрні, выйшаў у прыхожую. Яе не было і там. Вярнуўся да мальберта. На палітры

заўважыў паперу, якой не бачыў раней. Хацеў узяць – тры-малі, прыклееную, фарбы. З палітрай да вачэй паднёс і прачытаў на той паперцы: «Глядзіце ў акно. Спяшаюся ў Акадэмію. Прабачце».

Падышоў да акна. Яна перабягала вуліцу і азіралася. Заўважыўшы яго ў акне, памахала яму чырвонай рукавічкай.

10

Акадэмічная выстава адкрылася ў адзін з першых дзён сакавіка. Акрамя «Зямлі» Рушчыц выставіў новы «Млын», зімоваю натурай і настраямі не падобны на той, што ў Савы Мамантава, і эцюд. Гэта была яго першая выстава, калі за свае работы не хваляваўся, хоць і ведаў, што кожная з іх не ўсім па густу, па думках, па настроях. Цяпер, як ніколі раней, адчуваў, што ён ужо не вучань, што мае свой погляд на мастацтва, на жыццё ў ім, на кожную сваю работу, што адчуванне карціны, свая думка аб ёй найпершая, да праўды, ісціны бліжэйшая за чужую, бо глыбей, у большых пакутах, у большай шчырасці выкалыханая душою мастака. Да чужой думкі трэба прыслухоўвацца, але найбольш аддана верыць трэба сабе, сваёй душы. Куінджы падабалася «Зямля», а Дзягілеву «Млын», а міма прайшлі маладзейшыя мастакі, калегі, нават не запыніліся. Падышлі знаёмыя палякі, хвалілі работы за тэхніку, каларыт, паэзію, але канкрэтнага нічога не казалі – усё ўвогуле. Каму з іх верыць? Яшчэ ў мінулым годзе ад гэтакай рэакцыі мог разгубіцца, але цяпер быў задаволены, што шмат не гаварылі, не вельмі захапляліся, гледзячы ў вочы аўтару, не казалі яму, што ён вялікі майстар, геній, пераплонуў Куінджы або Левітана, аб чым з ціхай прыкрасцю ўжо неаднойчы чуў. Хлусня псавала жывапіс. І тая, на карцінах, і тая, што вакол іх кіпела. Цяпер тут, на выставе, яму найперш хацелася ўбачыць, як пішуць іншыя мастакі, сябры, што яны, у сталіцы жывучы, знаходзяць для сваіх пейзажаў, хто як мяняецца або ламаецца, хто што шукае ў мастацтве. А ўжо свае працы паказваў хутчэй як візітоўку, што давала дазвол на ўваход сюды, на гэтую мастацкую дэманстрацыю, не толькі да экспазіцыі,

але і да натоўпу аматараў і знаўцаў жывапісу, да мастакоўскага бамонду, іх поглядаў, настрояў.

Прэса, якая ў бліжэйшыя мінулыя гады старалася падтрымліваць маладыя таленты, цяпер або іх закрэслівала, або замоўчвала. Каб зразумець яе, трэба было ўбачыць тое, што яна закрэслівае ды замоўчвае.

Быў Куінджы на адкрыцці выставы. Трымаўся збоку ад акадэмічнага натоўпу, адміністратараў, нібыта замежны госць, выпадкова запрошаны. Маўклівы, прыгнечаны.

З'явіўся імператар, здзівіў адразу ўсіх, што ціха, без звычайнай вакол сябе свiты падыходзіў да кожнае карціны, уважліва разглядаў. Хтосьці ім захапляўся, хтосьці губляўся: што гэта абяцае мастацтву, мастакам? Любоў, павагу, клопат? Ужо набліжаўся і да Фердынанда, ужо Фердынанд чакаў, што яму скажа, калі не скажа, дык што падумае пра мужыка, бізун у яго руцэ і пра валоў, ці спадабаюцца яны яму, ды раптам аб'явіліся каля цара вялікі князь – прэзідэнт Акадэміі, яго намеснік, рэктары, шчыльным, у чорных фраках, гуртам павялі святлейшага міма валоў да наступнай экспазіцыі.

Фердынанд выйшаў з залы. Яму хацелася хутчэй дадому, ад усіх – у свой кут, там – адзінота. Не атрымалася, бо раптам апынуўся ў абдымках Пурвіта:

– Ну, дружа, твае валы – краса і вышыня выставы. Яны нас усіх ратуюць.

Твар Вільгельма свяціўся шчырасцю і радасцю, нібы ўсё гэта хтосьці казаў яму самому. Ды тут адразу з-за яго спіны пачуўся голас Бровара, таксама калегі па майстэрні:

– Ме-та-фі-зі-ка.

Фердынанд злёгка разгубіўся: што і каму з іх адказаць на гэтакія прывітанні? Перад апошнім узнік Разенталь, які любіў і ўмеў мірыць процілеглыя думкі:

– Сам ты метафізік. Жывых валоў яшчэ не бачыў. – Узяў Фердынанд пад руку. – Твая карціна безумоўна лепшая. Яшчэ два-тры мазочки на пярэднім плане, на поле, пакладзеш – і на сваіх валах увесь свет можаш аб'ездзіць.

– Ну так, павесялю людзей. І белых, і чорных, і жоўтых. Усім весела зрабілася.

– Як хочаш, – рагатаў і Разенталь. – Табе ў вёсцы ўсяго хапае. Для цела, бачу, і для душы, Можаш з яе не выязджаць. Жыві, працуй і радуйся. Але валоў, мужыка з бізуном, тваю зямлю ўвесь свет зразумее. Я пра гэта.

– Увесь свет, акрамя Пецярбурга, – уставіў Бровар.

– Акрамя цара і Бровара, – дадаў Пурвіт.

Усіх выслухаўшы, Разенталь прадоўжыў сваю думку:

– Твой пэндзаль, Фердынанд, трапіў у тое месца, адкуль жыццё ўсюды пачалося: поле, мужык, валы.

– Я рады гэта чуць...

Але хвіліны радасці заўжды карацейшыя за хвіліны роспачы, і тое, што хвалявала даўжэй, вылівалася з душы ў спытак:

«Я стомлены.

Няхутка яны ацэняць нас. Мы ў іх вачах рамеснікі, якія палююць на іх кішэню ды ласку.

Прыкрае пачуццё гняце душу пасля афіцыйных прыёмаў, дзе чалавека пазбаўляюць годнасці і прыніжаюць.

Без разумення, без прызнання сваіх намаганняў цяжка трымаць раскінутыя ў палёце крылы. Абыякавасць – гэта волава. Цяжка».

У гэтакім настроі Фердынанд губляе жаданне заставацца ў сталіцы і вяртаецца ў вёску.

11

Май – вясна ў найчысцейшай квецені. Бялютка, але ўжо зелянее.

У Ганны, сястры, дзень анёла. Разам з ёю Фердынанд на набажэнстве ў касцёле. Выдатна спявае хор. «Вітай, Марыя», «Багародзіца» ачышчаюць і ўзвышаюць душу.

Увесь вечар музыка і ў доме. За клавіятуру садзяцца то маці, то Ганна, то паненка Марыля.

Хатняя музыка супакойвае, але не гэтак, як тая, што ў касцёле. На іншых, паніжаных рэгістрах яна спакваля ўлівае ў стомленае гарадской нервовасцю цела выразна зямныя, ад жыцця ў прыродзе рытмы, сілы, настроі.

У вёску да Фердынанда прыходзяць лісты. Не з Пецярбурга, дзе пакінуў сяброў па мастацтве, не з Менска, дзе сябры маленства, па гімназіі, а з Вільні, з Варшавы, дзе не было, здавалася, блізкіх людзей. Незнаёмыя дзеячы культуры, мастакі выказвалі захапленне карцінамі, убачанымі на выставах, здзіўляліся, што Еўропа пра яго мастацтва яшчэ не ведае, прасілі новыя работы для сваіх выстаў, прапаноўвалі наладзіць персанальныя экспазіцыі ў Варшаве, Кракаве, Вільні. Гэтакія лісты прывязвалі да еўрапейскай культуры, чаго душа якраз і шукала апошнім часам. Не адгукнуцца на іх Рушчыц не мог.

Перадапошні дзень вясны выдаўся шэры, халодны, падобны на дзень позняй восені. Бацька з сынам запрагаюць каня ў брычку і, апусціўшы на акенцах фіранкі ад ветру, выязджаюць у Вільню.

З атрыманых лістоў Фердынанд ведаў, што ў Вільні рыхтуецца да адкрыцця жывапіснага выстава польскіх мастакоў, меў і запрашэнне ўзяць у ёй удзел, і адрасы арганізатараў. З тыдзень прабывўшы там, дамовіўся аб удзеле ў выставе, накупляў цікавых кніжак і вярнуўся ў Багданаў. Тут, у захапленні ад свайго вясновага маэнтка, апавядаючы маці пра падарожжа, ён прызнаецца, што адчуваў сябе ў Вільні больш далёкім ад еўрапейскай культуры, як у вёсцы, у роднай прыродзе, што тут больш духоўнага святла, як у горадзе. Думка нечаканая, як нечаканым было і для яго самога тое адчуванне. Але маці, чыя душа настройвала ўсе струны ў душы сына, не здзіўляецца, яе гэта нават нібыта радуе:

– У кожнага чалавека сваё духоўнае гняздо. Ёсць яно і ў цябе. Ты ў чужыя гнёзды заглядай, а сваё пільнуй.

Ён якраз чытаў Славацкага, яго «Лісты», прывезеныя з Вільні, якія той пісаў да маці з Парыжа, Фларэнцыі, Жэневы. Дзівіўся, як пісьменнік, захоплены культурай Еўропы, у той самы час не бачыў роднае сваё ніжэйшым за чужое і як сугучна з ім гучала думка маці, каб пільнавацца свайго, захапляючыся чужым. Ад дзвюх крыніц, матчынай мудрасці і лістоў Славацкага, атрымаў гэткае натхненне да працы, што рашуча падышоў да свайго «Крэва» і не адышоў, пакуль цалкам не перапісаў, уклаўшы ў вобраз усё, што перадумаў ды пераад-

чуў з ім на мальберце не толькі ў Крэва ды Багданаве, але і ў Пецярбурзе, нават і ў размове з Гэленаю пра камяні драгунскіх казармаў за акном майстэрні.

У тых дні і спытак пад рукой трымаў:

«Дзённік мой! Каб ты ведаў, як найперш за ўсё я прагну быць добрым сынам сваёй Бацькаўшчыны, для яе працаваць, араць і, калі што ўзрасце, прынесці ёй увесь плён, бо люблю яе ўсім сэрцам і толькі ёй належу цела і душою».

Праз тры тыдні Фердынанд высылае ў Вільню карціны «Крэва», «Вясновы вечар» або «Млын» і восем новых эцюдаў. Яшчэ праз дзень прязджае туды сам і адразу трапляе на выставу, дзе работы ўжо віселі. Здзівіўся, убачыўшы каля іх шмат гледачоў. Вядомыя ў мастацкіх колах людзі ахвотна выказваліся ў час прагляду, а праз які дзень і ў прэсе – што працы Рушчыца лепшыя на выставе, сваёй арыгінальнасцю, каларытам, тэхнічным майстэрствам падоўгу трымаюць найбольш глыбокіх улюбёнцаў і знаўцаў тонкага жывапісу. Расчулены ўвагаю да сваіх работ, Фердынанд спяшаецца ў родную прыроду, каб падрыхтавацца да наступнай выставы ў Варшаве.

У гэты час ён адчувае сябе мастаком як ніколі раней вольным, не скаваным умоўнасцямі, якія прыгняталі, здаралася, раней, стрымлівалі фантазію, схілялі да асцярожнасці. У гэтым стане душы і думак абуджаецца жаданне вярнуцца да «Карэты», якую пісаў і перапісваў пад рознымі назвамі, кожны раз без поспеху.

«Увечары перарабіў аблокі, увёў цёмна-сіні тон. Павінен даць сабе поўную свабоду, каб у карціне выявіць нешта фантастычнае, нейкую баладу».

У запісах наступнага дня гэтае разважанне мае працяг:

«Лісце раблю цёмным, жоўта-карычневым і стылёвым. Ці гэта добра, ці кепска, не ведаю, але ўжо з год у мяне да гэтага выпявала ахвота. Спачатку баяўся рабіць матыў нерэальным і падбіраў адпаведны момант у прыродзе. Цяпер, малюючы эпічны, гераічны краявід, вярнуўся да першапачатковай задумы. Але, гэтак малюючы, гляджу на свой твор, нібы тая птушка, што разам са сваімі птушанятамі вывела і птушаня зязюлі з падкладзенага ў гняздо зязюляю яйка».

Тут усё лагічна, натуральна. І неспакой, сумненні, і гумар, што сущышае, і бачанне матыву незвычайнага. Сыходзяцца дзве якасці тэмпераментнай натуры мастака, дзве мастацкія плыні, рэалістычная і рамантычная, рэалістычная ад даверу да прыроды і акадэмічнай школы, а рамантычная хутчэй ад маладога тэмпераменту, які шукае арыгінальнае, узвышанае. Мастак зноў, цяпер больш смела, імкнецца пераадолець перасцярогу настаўніка, які прызнаваўся, што сам пабойваецца тэм фантастычных, цяжкіх і рызыкаўных для рэаліста.

На гэты раз Рушчыц смялейшы і за настаўніка, і за сябе ранейшага. Паўплывалі першыя кантакты з захадам, з яго творчай раскаванасцю, свабодай думкі, тэмпераменту? Гэта відавочна. Ці не занадта хутка? Але не выпадкова. Усё ж мастак быў выхаваны на традыцыях больш заходніх, як усходніх, і маці – датчанкай, і бацькам – палякам. Ды і літаратурай не толькі рускай – Пушкіным і Дастаеўскім, – але і польскай не ў меншай меры, – Міцкевічам, Славацкім, Сянкевічам. Культурнае поле было ўзаранае, чакала насення і жыццядайнага сонейка.

Вось і Варшава. Краявіды Рушчыца ў Таварыстве прыгожых мастацтваў, вывешаныя на цёмна-зялёным, нібы ў зацішным падлеску, фоне. Тут і аўтар. Да яго падыходзяць мастакі. Яшчэ ён мала каго ведае, але яго віншуюць як добра знаёмага, як сябра. Кагосьці захапляе свежасцю ягоны «Першы снег», хтосьці, азіраючыся, адыходзіць ад «Млына» і зноў вяртаецца, шмат хто цікавіцца, дзе аўтар вышуквае гэтакія арыгінальныя матывы, ці дапасоўвае густы прыроды да сваіх. Пачынаецца размова пра скандынаўскі жывапіс, у каларыце якога бачаць нават і «Мора пад сонцам», што дыхае поўднем.

Увага з боку гаспадароў выставы і яе наведнікаў, задоўгія размовы, часам дылетанцкія, стамляюць, але і радуюць, даюць ахвоту бліжэй знаёміцца з людзьмі, якім мастак цікавы, на кожны позірк і голас адгукнуцца, адкрыцца, і калі вядомага ў Варшаве дзеячы культуры запрашаюць да сябе як пачэснага госця, маючы жаданне пазнаёміцца бліжэй у сваім сяброўскім або сямейным коле, ён рады гэткай магчымасці. Пасля ў спытку з'яўляюцца ўдзячныя запісы. Як і гэты:

«Быў на “пятніцы” ў доктара Бэні. Заўжды марыў, каб калі-небудзь убачыць людзей, якія думаюць пра народ, каб хоць здалёк паглядзець на іх. І тут яны прынялі да сябе. Заўсёды буду помніць гэты дзень. Адзін з самых шчаслівых дзён у маім жыцці».

Усхваляваны блізкай сустрэчай з доктарам, вучоным медыцыны, грамадскім дзеячам Бэні Каралем, Рушчыц вяртаецца ў Багданаў і ўжо тут на той самай хвалі роздуму выліваецца яшчэ адным шчырым прызнаннем:

«Мастак носіць у сабе стрэмку. Заўсёды яе адчувае, ніколі ад яе не пазбавіцца. Стрэмка – яго мастацкае сумленне».

Першы запіс Рушчыц робіць уначы пасля сустрэчы з доктарам, калі яму, расчуленаму сяброўскай размовай, не спалася, у адну з самых апошніх начэй 1899 года, другі – у Багданаве, у адзін з першых дзён 1900 года і новага стагоддзя. Абодва запісы пра адказнасць мастака перад мастацтвам і перад Радзімай – гэта галоўная думка Рушчыца на мяжы двух стагоддзяў. Ведаючы, якім выдалася пражытае стагоддзе, і не ведаючы, якім будзе наступнае, ён спрабуе прадбачыць сваё далейшае жыццё тэмпераментам, інтуіцыяй і там, далей, прадчувае новыя кантакты са светам. Ужо цяпер гэтыя прадчуванні не абяцаюць працяглага ды ціхага, хоць і ў штодзённай любімай працы, жыцця ў вёсцы, падказваюць тут не заседжвацца, шукаць далейшыя шляхі. З якога боку? На захадзе або ўсходзе?

Неўзабаве пасля Варшавы адзін з першых запісаў у спытку даволі нечаканы:

«Багданаў, 19.01.1900.

Пакою скрыні з карцінамі для Пецяўбурга».

Нечаканасць гэтага кроку ў тым, што Фердынанд яшчэ добра памятаў сваё апошняе наведанне Пецяўбурга, апошняю там выясную выставу, якую дружна, нібы ў змове супраць малых мастакоў, што выставілі свае работы, вучняў Куінджы, знішчалі ўсе, хто не ленаваўся гэта рабіць, уся сталічная прэса, у тым ліку і яго карціны, яго «Зямлю», з якою горыччу адтуль вярнуўся, нібыта назаўсёды збег, каб больш туды не ездзіць, і як зусім іначай пасля тае выставы, з якою цеплынёй

яго работы, у тым ліку і тую самую «Зямлю», віталі ў Вільні ды Варшаве. Здавалася, што пасля гэтага дарогу ў Пецяярбург можна забыць, не адчуваючы ў тым вялікай страты, што цяпер усе дарогі ў мастацтве павядуць на захад.

Што ж зноў паклікала ў паўночную расійскую сталіцу? Чарговая, ужо блізкая, вясновая выстава? На фоне нядаўніх у Вільні ды Варшаве яна магла шмат што сказаць і падказаць разгубленай душы: куды далей ісці і з кім, на захад ці на ўсход? Або паклікала настальгія па маладых, у акадэмічных майстэрнях, гадах, па сябрах, настаўніках? Сумленне перад Зеўсам?

А можа, і Гэлена?..

12

Зразумець Фердынанда на тым прамежжы паміж усходам і захадам цяжэй тым больш, што ён пэўна і сам ці ведаў, як зразумець сябе самога. Магчыма, тут пасобіць спытак, з якім – і толькі з ім – у тых дні вядзе шчырую размову мастак. Вось – «Пецяярбург, 25.01.1900.

Вельмі сумна. Сумна і самотна. Нават думак не магу сабраць, адчуваю сябе стомленым не толькі фізічна, але і маральна. Людзі і горад – нязменныя, будзённыя. Чалавек ходзіць нікому не блізкі, нікому не патрэбны.

Расставіў творы, і гэта крыху супакоіла».

Жахлівае адчуванне: чалавек нікому не блізкі, нікому не патрэбны. І хто ён, той няшчасны? Ды сам мастак, сам Рушчыц. І сам, і ў сабе бачыць іншага, як у іншым бачыць сябе. Іншы гэта можа не адчуць як сваю вялікую бяду, нікому не патрэбным можа пражыць усё жыццё, з гэтым звыкнуўшыся, але мастак з яго амбіцыямі, з яго адказнасцю за ўсіх і за сваю радзіму адчувае гэта балюча, як трагедыю і асабістую, і ўсяго народа.

Яму як жыць, змірыўшыся з гэтай бядою?

У мастака выйсце нібыта ёсць – мастацтва. Яно ў самой яго прыродзе – не трагедыя. «Расставіў творы, і гэта крыху супакоіла». Але супакоіла толькі крыху? Супакоіла – не ўратавала. Тут, у царскай сталіцы, нават любімае мастацтва не ратуе Рушчыца. Бо ён тут не патрэбны.

Ці, можа, гэтае адчуванне выпадковае? Што спытак кажа далей?

«26.01.

Быў на “серадзе”. Вялікай шчырасці з боку калегаў не бачу. Калі лічым, што наша “Я” кагосьці вельмі цікавіць і камусьці патрэбнае – дык памыляемся».

«27.01.

Цэлы дзень працакаў Куінджы ў майстэрні... Увайшоў. Доўга глядзеў на “Вечаровы спакой”: “Цёмна. Уражанне робіць добрае”. Запытаўся, адкуль матыў. Пасля – “Святочны дзень”: “Ага! Моцна. У сінім той самы недахоп, які быў у “Зямлі”. Я паказаў “Баладу”. Пазнаў знаёмы матыў. “... ас дэкадэнтам назавуць”.

Размаўлялі пра тое, як кожны наш крок, кожная новая праца крытыкуюцца, колькі нядобразычлівасці і зайздрасці нават сярод маладых...»

«14.02. 12-я ночы.

Сталася. Выходзім з Камітэта акадэмічнай выставы. Забіраем свае карціны. Тут, у маім пакоі, удзесяцёх падпісалі паперу да старшыні: Багатыроў, Вальтэр, Зарубін, Пурвіт, Рэрых, Разенталь, Рушчыц, Рылоў, Стаброўскі, Хімона. Абразы Камітэта і мяне ў прыватнасці не спыняюцца...

...зваліўся з сэрца камень».

На гэтым стасункі з акадэмічнай выставай, якая колькі год была ўдалым стварэннем і галоўнай экспазіцыяй вучняў Куінджы, для Рушчыца фактычна закрываюцца і разам з ёю пачынае закрывацца Пецярбург. Бо што, акрамя жывапісу, тут можа радаваць душу і сэрца мастака? Яшчэ тут ёсць Гэлена Макоўская?

Так. Яна тут. З ёю Фердынанд цяпер бачыцца амаль кожны дзень. Часцей – мімаходзь, на хвілінку, некуды спяшаючыся. Але і гэтага хапае, каб пасля паўдня толькі яе і бачыць перад вачыма, толькі яе чуць.

Бягуць дні.

«Я ў сваёй майстэрні. У гэты час хтосьці, праходзячы міма, стукае ў акно. Уваходзіць Гэлена Макоўская. Запрашае на рэпетыцыю балю ў Таўрычаскім палацы. А восьмай я там...

Доўга сядзім у зімовым скверы, пераходзячы ў размове з тэмы на тэму, але нашы вочы кажуць пра штосьці іншае... Ах, гэтая дзіўная жанчына...»

«Разам на выставе... Яна ў зеленаватай сукенцы з карычневым аксамітам...»

Тое, што Фердынанд заўважае ў Гэлене, што на ёй, кожнае адценне характару і вобразу, грэе сэрца.

«Яна ў мяне ў майстэрні. Змярканне. Ліхтары праз акно асвятляюць яе прыгожую галаву, густыя валасы, яна нагадвае мне адну з маладых мужчынскіх галоў Ван Дэйка. Нашы адносіны дзіўныя: больш, чым сяброўскія, менш, чым у закаханых. Прагну напіцца, а вады не знаходжу, нібы прыкладаю да вуснаў халодны прадмет і ад гэтага лягчэе. Незвычайныя дзве гадзіны, поўныя прыгажосці шарай часіны».

«Я... у майстэрні Гэлены. Яна малюе мяне. Просіць, каб апавядаў ёй пра Багданаў і сваіх».

Наступны дзень збліжае далей:

«А палове сёмай я на абедзе ў Гэлены. Акрамя яе, брат і яшчэ некалькі асобаў. Размова пра маю "Баладу", пра Шапэна...»

За сямейным сталом яму кажуць у вочы: «Вы для нас каштоўны набытак...»

Ці не падказвае ўсё гэта тое, што Гэлена, адчуўшы, як увайшла ў яго сэрца, ужо не супраць увайсці і ў яго дом, у яго сям'ю? Ён гэта адчувае? Здаецца, што не адчуць не можа – усяго хапае: інтэлекту, інтуіцыі, тэмпераменту, сардэчнай згоды. Ёсць гэтаму і сведка – дзённік. У ім – наступны дзень:

«А чацвёртай іду да яе. Яна кажа, што рада мяне бачыць. Разам выходзім праз мост на Пятроўскі востраў. А дзевятай мы ў Малым тэатры. Колькі элегантнасці і якія лініі ў гэтай прыгожай маладой жанчыне!

Доўга стаім на адным з малых масточкаў Фантанкі. Бачу яе пры святле ліхтара на фоне вады, у якой адбіваюцца зоры».

Казка. І ў вачах у Фердынанда, і ў яго расчуленым сэрцы. Што далей чакае мастака, які валодае выдатным талентам не толькі чытаць казкі жыцця самой прыроды, але і ствараць свае казкі? Стварэнне ўласнае, ужо не казачнае, далей:

«Ашмяны...»

Усяго праз тыдзень пасля абеду ў Гэлены.

«Што сказала б мая прыгожая і дарагая, калі б убачыла мяне ў малым нумарочку жыдоўскага заезду, абклеенага блакітнымі шпалерамі ў чырвоныя кветачкі? Не, тут ёй не месца.

Яшчэ ўчора мы былі разам, а сёння – як далёка, далёка... Які кантраст! Яшчэ ўчора сядзелі з табой пад габеленамі, пад высокім купалам, і нам здавалася, што гэтыя двое людзей далі б добры матыў для скульптуры, а сёння я ў мядзведжым футры, у глыбокіх гамашах, буславым крокам шпацырую па балоце малога мястэчка, саджуся абедань у “клубным” рэстаране са штучнымі пальмамі на сталах!

Калі б мы былі разам, яшчэ б мацней адчулі, як шмат нас яднае і як шмат нас адрознівае ад іншых».

Ратунак ад заезду ў Ашмянах – Багданаў:

«Прыгожы вечар. Любоў сваіх, цяпло бацькоўскага гнязда...

Праз акно майстэрні малою эцюд і ён, здаецца, моцны. Ва ўсялякім разе, малою з запалам».

Гэтак было заўсёды: вярнуўшыся ў Багданаў, Фердынанд браў у рукі палітру, назіраў за святлом, каляровымі адценнямі, настроймі, маляваў, адразу пачынаў жыць роднай прыродай, любімай працай і забываў на ўсё, што заставалася за межамі прыроды, свайго маэнтка: пра хмары над Пецярбургам і яшчэ больш шэрыя, цяжкія для душы і сэрца хмары ў Пецярбурзе, пра тыя, што вакол мастацтва і ў мастацтве, тузаніну, зайздрасць, зласліवासць, няволю, хлусню.

А на Гэлену тут, у прыродзе, у працы, забываў таксама?..

«...бяру ў рукі дзённік, каб быць з табой, Гэлена. Раскладаю перад сабою твае здымкі і ўглядаюся ў іх... Паказваў нават аднаму чалавеку – Маме. Казаў ёй пра цябе, бо ў гэтым была абавязковая патрэба. Не мог змірыцца з тым, што ніхто з майго кола не ведае пра цябе і нашае сяброўства. Зрабіў гэта, каб хоць адна асоба ведала, што тут ёсць скарбы».

Гэлену ўспамінаў. Бывала, што і зусім нечакана.

«Вялікдзень. Бачу цябе, Гэлена, бо Мама сёння апанутая ў твае колеры – цёмна-карычневы са святлейшым. Сказаў пра гэта Маме».

Па ёй, Гэлене, сэрца тузала, але, як верыць дзённіку, і забывала, аддаючыся працы ў прыродзе. Ды і не толькі ў прыродзе. У часы выездаў з Багданава на захад, які ўсё мацней прываблівае Рупшчыца.

Пасля Вялікадня, паназіраўшы за хуткаплынным снегам, папрацаваўшы над новымі эцюдамі, ён вязе іх у Вільню. Адтуль, амаль адразу, у Варшаву і Кракаў. Далей – Берлін і Капенгаген. Падарожжа – амаль на ўсё лета.

13

У Варшаве Рупшчыца цікавіла выстава жывапісу. Не толькі таму, што ўпершыню паказваў тут свае работы. Цікавіла, яшчэ і тое, які ў Польшчы жывапіс, якія мастакі, што і як пішуць.

Тым, што ўбачыў, не захапіўся. Быў нават расчараваны, здзіўлены.

З выставы адразу паехаў у Кракаў па афіцыйным запрашэнні на свята, якім Польшча адзначала пяцьсот гадоў Ягелонскага ўніверсітэта.

Праграма свята была вялікая, цікавая. Госця з «усходніх крэсаў» усюды віталі як выдатнага нацыянальнага мастака з вялікай пашанай, увагай. Яго ўвесь час акружалі мастакі, акадэмічная ды ўніверсітэцкая прафесура, пісьменнікі, мастацтвазнаўцы. Запрашалі ў тэатры, на народныя кірмашы, у сем'і. З новымі сябрамі па мастацтве кожны дзень снедаў, абедваў, вячэраў у доўгіх шчырых размовах, знаёміўся з кабетамі, паненкамі. Усе з прыемнасцю заўважалі і віталі, хвалілі яго карціны, абвяшчалі тосты за яго жывапісны талент, вазілі ў горы, паказвалі Карпаты, Татры. Пабываў і ў хаце-музеі Матэікі, убачыў выдатныя калекцыі яго малонкаў, эскізаў, карціны. Кожны дзень бываў у майстэрнях мастакоў. Шукаў усюды лепшыя мастацкія работы, якія б кранулі, усхвалявалі.

Ужо вярнуўшыся ў Багданаў, баючыся зманіць і самому сабе, Фердынанд выказаўца:

«У жывапісе волатаў мы не маем (не лічачы геніяльнага Матэікі, бо разглядаю толькі чысты жывапіс)».

«Мы» – ён кажа як паляк, за ўсю Польшчу.

Так, зрабіўшы тую вандроўку, яму будзе пра што падумаць і задумацца. Яна, асабліва па Польшчы, удалася багатай на ўражанні не толькі ад убачанага вокам, звонку, але і ад пчыных, шмат з кім, размоў, ад узаемнага, як паміж сваімі людзьмі, даверу, які адкрываў гістарычныя і сучасныя, праблемна-перспектыўныя і бліжэйшыя побытавыя глыбіні краіны, народа, грамадскае і прыватнае духоўнае жыццё. Рушчыцу бачыліся нацыянальная культура, экспрэсіўнае і свядомае жыццё паляка, крыніцы яго патрыятызму і аптымізму. Усё гэта прываблівала, натхняла на духоўную супольнасць, творчыя кантакты, на сяброўства з цікавымі людзьмі, мацавала спадзяванні на свой творчы лёс ва ўмовах, калі губляліся сувязі з Пецярбургам.

Але паміж Варшаваю і Пецярбургам быў Багданаў. Ён лячыў і ад залішняй роспачы, і ад залішніх захапленняў. Цяпер, пасля польскіх вандровак, таксама. Лячыў працай у прыродзе.

«Багданаў, 17.09.

Што можа быць прыгажэйшым за восеньскую нядзельную раніцу на вёсцы? Неба чыстае, блакітнае, дрэвы жоўтыя, залацістыя, стаяць ціха, лісты не шавеляцца, нават не ападаюць на зямлю. Цішыня і спакой. Адчуваецца, што людзі адпачываюць, і менавіта тое, што іншыя не працуюць, кліча мяне да працы».

«Некалькі дзён запар перарабляў ваду ў “Вілейцы”».

«Пачаў “Старое гняздо”».

«Скончыў “Грэблю”».

«Ад раніцы – эцюд, па абедзе – другі».

Кожны дзень працуючы ў прыродзе, Фердынанд засяроджваўся ў межах то аднаго, то другога, то трэцяга пейзажнага матыву і з гэтых межаў падоўгу сябе не выпускаў, шукаючы і выяўляючы на палатне нават і самыя няўлоўныя на першы погляд крыніцы іх прывабнасці, красы. Але вольная, можна сказаць – свавольная, думка зноў ды зноў выбівалася з тых жорсткіх межаў у свет шырэйшы, як свет аднаго матыву, большы, як свет гармоніі ці каларыту, праўды лірычнай, паэтычнай. Што там, па-за канкрэтным матывам?

Працуючы з палітрай або даючы сабе адпачынак ад працы, адчуваў праўду мастацкую ў еднасці з праўдай гістарычнай. Гледачу гэта лягчэй бачыць у «Зямлі» або ў «Крэве», цяжка – у чыстых эцюдных пейзажах. Але ствараючы нават і невялікі памерам пейзаж, Фердынанд адчуваў яго як лапінку роднай зямлі, якая заўсёды мела ў ім свайго, па спадчыне, гаспадара. Гэтае адчуванне мацнела асабліва ў апошні час, у вандроўках па Польшчы і дома. У Варшаве ды Кракаве яго настроі віталіся ўсімі, а тут, дома, здаралася, што і выпрабоўваліся. Выпрабаванні ішлі ад мілых спрэчак з Артурам Бласам, сваяком праз маці, немцам, выдатным музыкам з Нямецчыны, які жыў у маёнтку, вучыў Вольгу, сястру Фердынанда, прафесійна спяваць, ставіў, як кажуць спевакі, яе моцны ад прыроды голас. Па вечарах наладжваліся музычныя турніры, Вольга і Артур спявалі дуэтам, а пасля пачыналіся размовы пра музыку, якія пераходзілі ў тэмпераментныя спрэчкі не толькі пра музыку ды музыкаў, але і шырэй – пра нацыянальныя культуры. Глеба для гэтакіх спрэчак была. Маці – датчанка, ведала мастацтва скандынаваў, бацька – патрыёт Літвы ды Польшчы, Блас – заўзяты ў сваім нацыянальным патрыятызме немец. Звычайна спрэчкі пачынаў Блас пасля speваў, з музыкі: хто любіць Шапэна, Чайкоўскага, Рубінштэйна, Падэрэўскага, Моцарта? Спакойныя ад пачатку выказванні хутка перапыняліся яго катэгарычнымі заявамі: «Шапэн – пусты, значны для адных палякаў», «Чайкоўскі – толькі для Расіі...» І гэтак – адмятаў усіх славян. Высока не ставіў іх літаратуру і жывапіс.

Усё гэта выпрабоўвала нацыянальныя пачуцці Фердынанда. Але ён не выглядаў дылетантам у разважаннях, спрэчках, меў свае ідэалы, крытэрыі, пазіцыі. У літаратуры любіў Міцкевіча, Дастаеўскага, Славацкага, у музыцы яго глыбока хвалявалі Шапэн, Чайкоўскі, Шуберт, Вагнер, у жывапісе высока ставіў Куінджы і Левітана, Матэйку і французскіх імпрэсіяністаў. Заўзяты нацыяналізм Бласа, як і любы іншы, калі адмаўляліся ці зневажаліся высокія ўзоры культуры, не лічачыся з гістарычнымі ды мастацкімі асаблівасцямі і традыцыямі народаў, у вачах Фердынанда былі вынікам звужанага, аднабаковага выхавання. Ён у сваёй сям'і, дзе паважаліся ўсе культуры і

мовы, быў выхаваны іначай. Яго абуралі нацыяналістычныя крайнасці, але яны і насцярожвалі, прымушалі глыбей задумацца над сваім далейшым у мастацтве шляхам паміж дзвюх вялікіх культур – польскай і расійскай.

Складанасць свайго выбару Фердынанд адчуваў у гэты час і востра, і адказна. Ціхі Багданаў супакойваў, у сваёй мудрай цішыні даваў раўнавагу, але падказваў і тое, што тут не толькі ціхі кут для творчай працы, але і раздарожжа паміж захадам і ўсходам, дзе трэба рабіць непамылковы выбар.

Фердынанд працуе і думае. Кожны новы эцюд прымушае засяродзіцца на тым, куды ён, мастак, павязе яго, на захад або на ўсход? У Пецяярбург да Куінджы, Пурвіта, Рылова, Рэрыха... або на захад – да каго там?..

Няма часу цешыцца прыемнымі польскімі ўспамінамі. Ужо і снежань на сыходзе, яшчэ адзін год пражыты, год новы пазірае з-пад ялінкі ў вочы кожнаму. Яшчэ адна вясновая выстава збіраецца ў Акадэміі. Туды як не паедзеш, работы новыя не павязеш, калі там чакаюць Куінджы, Пурвіт... Ды і Гэлена?..

З'яўляецца ў спытку запіс:

«Мама заўважыла на маім пісьмовым сталe фотаздымак Гэлены. Тое, што пахваліла рамку, якую я падабраў для здымка, мяне вельмі ўсцешыла».

14

І вось зноў Пецяярбург.

Першы на парозе – Зеўс. Ubачыўшы яго, Фердынанд адразу заўважае: Зеўс – ужо не бог з Алімпа.

На мальберце стаялі «Старыя яблыні» – паглядзеў, прамаўчаў. Не спадабаліся? Папрасіў паказаць астатнія работы. Усё перагледзеў без захаплення. Тых эмоцый, якія ўзрушылі год таму, калі «Зямлю» ўбачыў, не было. Падзякаваў толькі за тое, што працаваў у вёсцы, і пайшоў. З выгляду як пацішэў, асунуўся. Фердынанд адчуў: іншыя не робяць і гэтага, што робіць ён у Багданаве, – лягчэй за апошні год не зрабілася ні настаўніку, ні яго вучням.

Пазней, ужо прыцемкам, завіталі Дзягілеў і Бенуа. Глядзелі і яны работы. Асвятленне было кепскае – прыйшлі абодва і назаўтра, яшчэ раз перагледзелі ўсё, выбралі, што спадабалася, для свае выставы.

Неспакойна зрабілася пасля тых сустрэч. Не сумна, не самотна – неспакойна. Сум ды самота расталі ў душы, на сэрцы за дні і тыдні, пражытыя сярод спагадлівых і ўдзячных людзей у апошніх, на захадзе, вандроўках, а неспакой застаўся і абвастрыўся. Не за сябе. Трэба было знайсці кагосьці з сяброў – толькі яны маглі распавесці, што тут у мастацтве робіцца. Падаўся ў Акадэмію – нікога з блізкіх не знайшоў. Але ўвечары, калі сядзеў адзін з томам Дастаеўскага, чытаў пра пецяярбургскія трушчобы, нечакана з'явіўся, нібы пакліканы, Пурвіт:

– Мне пра цябе сказаў Дзягілеў.

– Ён быў тут, з Бенуа. Выбіралі на сваю выставу работы. Ты, Вільгельм, свае ім прапануеш?

– Ні я, ні ты цяпер не можам абыходзіць «Свет мастацтва». Нас з табою там увялі ў элітны круг. Ты не забыў? Там Левітан, Сяроў, Несцераў, Апалінары Васняцоў. Для нас, маладых, гэта вялікі гонар – быць побач з імі.

– Але Зеўс? Ён супраць не будзе?

– Ён патрабуе цяпер ад нас адно: каб мы і там трымалі ўзровень сваёй школы.

Тое, пра што ішла размова, абодвух непакоіла, ды Фердынанда ад самага пачатку сустрэчы і размовы мацней, як удзел у выставах, даймала ахвота спытаць пра Гэлену. Усе гэтыя дні ён шукаў сустрэчы з ёю і ўжо ў Акадэміі пачуў, што яе няма ў Пецяярбурзе. Большае мог ведаць Пурвіт.

Вільгельм заўважыў хваляванні сябра:

– Ты пра Макоўскую яшчэ не чуў?

– А што? – усхапіўся Фердынанд.

Пурвіт задумаўся. Казаць ці не казаць? Сказаў:

– Яна ўжо не Макоўская.

– Гэлена? – як не паверыў Фердынанд.

– Гэлена Лютш. Ужо не паненка. Спадарыня Лютш.

Іх позірка, адзін на аднаго, зрабіліся халодныя, быццам кожны быў у чымсьці вінаваты перад бліжэйшым сябрам.

– Лютш? – здзівіўся Фердынанд, не ўклаўшы ў гэтае слова ніякага пачуцця. – Не чуў. Не ведаю. Чужое?

– Ён немец.

– Нямецкі афіцэр?

– Я памятаю, як ты казаў пра вашу з ёй размову пра мастакоў і афіцэраў, каго з іх паненка хоча бачыць сваім каханым. Але не афіцэр. Ён, як я чуў, скульптар. Яна ўсё ж выбрала мастака.

– А дзе цяпер Гэлена?

Пурвіг пераглядаў работы Фердынанда, перастаўляючы іх з месца на месца, каторыя выстаўляў на большае святло, каторыя ад лішняга святла хаваў. Нічога пра іх не казаў, заўважаючы, што не пра іх думае сябра.

– Ты надта любіш сваю вёску, свой маёнтак.

– Гэта кепска?

– Гэта добра для мастака. Гэта нават ратуе. – Зрабіўшы паўзу, дадаў: – Калі вайна. А што? Вайну ў вёсцы пераседзець – выйсце. Асабліва мастаку. Старому. Ды і маладому.

– А ты хіба вайны не адчуваеш? Што нас у яе зацягваюць? Ужо адкрыта ў друку пішуць, што мы з табою тут чужыя. Аблава пачалася. Артыкул у «России» не чытаў? І ў «Новом времени» тое самае.

– Чытаў. Але заседжвацца ў вёсцы небяспечна. Калі ты ў вёсцы, а яна ў сталіцы. Калі абое маладыя.

Фердынанд сядзеў за столікам, глядзеў у акно. Разважанні сябра яму не спадабаліся.

– Ты не адказаў на пытанне. Гэлена дзе цяпер?

Пурвіг падышоў да яго, паклаў яму на плечы рукі.

– Яна ў Мюнхене. Вучыцца ў Акадэміі на скульптуры.

– Вучылася тут?

– Тут была вольнаю слухачкай. Цяпер – там.

– І там працуе скульптар?

– Думаю, што так. Але... ты мне казаў, вярнуўшыся з Еўропы, што Пецярбург самы сумны ў Еўропе горад. Цяпер мне здаецца, што самыя сумныя ў гэтым сумным горадзе мы

з табою. Сёння перадапошні дзень старога года, заўтра будзе апошні дзень, а там ужо новае стагоддзе. Што, дружа, нам рабіць на гэтай вайне?

Фердынанд падняўся з крэсла, прынёс і паставіў на столік перад сябрам штоф з даволі моцным напоем Варшавы.

Звычайна стрыманы ў маладых эмоцыях Пурвіт нейкую хвіліну разгублена маўчаў, углядаючыся ў штоф, быццам абдумваючы, што тут, на мяжы двух стагоддзяў, адбываецца, але раптам усмешка змякчыла яго строгі твар, ён артыстычна раскінуў гатовыя для сяброўскіх абдымкаў рукі і заспяваў:

У сонечных фарбах, нібыта жывую,
Убачыў мастак на сваім палатне
У твары Гэлены – Марыю Святую
З красою нябеснай на белым чале.

Фердынанд яму адгукнуўся з кухні:

– Наш Уладзіслаў Сыракомля?

– Амаль што. Калі не зважаць на агрэсію Гэлены Макоўскай, якая выпхнула з радка Сыракомлі Стэлу Фарнарыну, дачку рымскага хлебапёка, найпрыгажэйшую мадэль геніяльнага Рафаэля з Урбіна.

– Але ў Пецярбурзе гусары спяваюць не Сыракомлю.

Гэй, гусар!

Пей вино из полных чар...

Фердынанд прынёс і паставіў на столік фарфор з селядцом, абхапіў Пурвіта, і заспявалі разам піццерскую.

15

Пачатак новага года стаўся не святлейшым за канец папярэдняга. Не святлейшымі былі і запісы ў дзённіку.

«Пецярбург. 01.01.1901.

Пры сустрэчы са “Светам мастацтва” заўсёды адчуваю, як я ім чужы, што ніколі не сыдзеся. Пра гэта шмат размаўлялі з Пурвітам».

«Пецярбург. 10.01.

На “серадзе” Куінджы веў размову пра сучасныя варожыя адносіны грамадскасці да мастакоў-жывапісцаў. Відавочна, ён хоча стварыць супрацьдзейную сілу, заснаваную на еднасці ўсіх маладых мастакоў. Пра выставу “Свет мастацтва” сказаў, што свае падвялі. Мяне папракнуў, што я выставіў “Старыя яблыні” і эцюд з сінімі цэнямі. Увесь час нас толькі абвінавчваюць – Пурвіта і мяне...»

«Пецярбург. 13.01.

На нас пачынаецца аблава».

«Пецярбург. 14.01.

...тое самае. Кожны выпускае на нас сваіх сабак, нацкоўвае, імкнецца абсмяць і адчувае сябе ўпэўненым, бо ведае – яго ніхто не ўкусіць. Ужо пра бульварную прэсу не кажу, там нейкі канкан.

Маўчу, хоць пакутую, маўчу, бо не хачу належаць да шматлікіх, хто заўжды мае прэтэнзіі. Маўчу, бо хоць гэтая цяжкая праца дае нейкую радасць».

Крыху ранейшы запіс – горыч яшчэ і за сваіх:

«Дзіўлюся з братоў-жывапісцаў. Бедныя. Седзячы ў сваіх клетках, яны згубілі свабоду рухаў. І калі да іх прыходзіць нехта прызвычаены да паветра і большых прастораў, іх ахоплівае страх і недавер... Яны страцілі свае інстынкты і натуральнасць».

З гэтага змрочнага настрою час ад часу выбіваюцца думкі зусім іншыя, паўнюцькія маладых творчых сіл, светлых надзей, ніякім злом не вынішчаных з прагнай да жыцця і працы душы:

«Паехаў у Эрмітаж. Трэба шукаць вяршыні. Туды не даходзяць гукі людскай сваркі, вулічны гармідар, там ціха, ясна, там спакой».

Але ўсё тое – там, ціха ды ясна. А што тут? Як ісці да вяршынь, калі тут «...аблава»?..

16

Фердынанд знаходзіць Пурвіта, каб развітацца. Бліжэйшы сябра ў яго пытаецца:

- Цяпер - куды?

- У вёску, у прыроду. Там, толькі там ціха і ясна. І можна працаваць. Толькі там. І нідзе больш.

- Тут жыць не можаш без яе?

- Не магу. Без ціпыні, без волі, без адчування, што я тут свой, патрэбны. І без Гэлены. Не магу. Мог, жыў, пакуль што-сьці свяціла, грэла. Была надзея, мара. Цяпер усё тое - успаміны, а ўспамінаць можна і там, у вёсцы.

- Надоўга едзеш?

- Сэрца падказвае, што надоўга. Магчыма, назаўсёды. І думка з сэрцам згодная.

- Але доўга жыць у вёсцы ты ўжо не зможаш. Ты, Фердынанд, з немалымі амбіцыямі, задаволіць іх вёска напоўніцу не зможа. Я ведаю, як ты яе любіш і як яна любіць цябе. Але яе адной табе будзе мала, ты будзеш шукаць, яе любячы, выйсце ў большы, шырэішы свет. А куды? Дзе знойдзеш, як не ў Пецярбурзе? У Варшаве? У Кракаве? Ты не вандроўнік, ты мастак, у тваёй душы твая зямля, твая мастацкая школа, школа Куінджы. Там няма ні Куінджы, ні Левітана. Няма і Шышкіна. Няма і Сярова... Якіх ты любіш.

- Там імпрэсіяністы. Там Матэйка, быў і ёсць.

- Імпрэсіяністы, лепшыя, далёка. Матэйка - жывапіс гістарычны, фігуратыўны. А ты - пейзажыст. Там у пейзажы - пастаноўка, знешні бляск, фармальнасць, мала душы, псіхалагічнай глыбіні. Там іншая школа. Яна цябе высушыць. Я ведаю, як цёпла цябе прымаюць у Варшаве, у Кракаве. Рабіць гэта прыгожа там умеюць. Шмат абяцаць умеюць. Але што з абяцанняў атрымаецца праз год, праз два, праз тры?

- Усё гэта, Вільгельм, я ўжо бачыў, ведаю.

- Бачыў, ведаеш. Але гэтага мала, каб перасцерагчыся і не згубіць сябе, што ў табе ёсць, сваю душу.

- Як ведаю, то і перасцерагуся.

Вечарэла. Яны выйшлі з карчомкі, стаялі на беразе заледзянелай Нявы. Халодны паўночны вецер гнаў нізкія шэрыя хмары, і горад пад імі глядзеўся такі самы халодны і шэры, як тыя хмары, хаваючы ў шэрані ўсё золата сваіх крыжоў, купалоў, шпіляў.

У Рушчыца былі светлая галава, вострае вока, тонкая інтуіцыя: усё, здавалася, бачыў і прадчуваў. Але ён не прадбачыў, што, звязаўшы маладое творчае жыццё з Варшавай і Кракавам, усяго праз некалькі гадоў, у 1908, напіша свой апошні алейны пейзаж «Гняздо» з родным, у роднай прыродзе, домам пад шэрымі навальнічнымі хмарамі і, не страціўшы любові да жывапісу, назаўсёды схвае ў скрыню сваю палітру і свае трыумфальныя пэндзлі, пакінуўшы гэтую загадку лёсу не толькі пазнейшаму часу, нашчадкам, але і бліжэйшым сучаснікам. Маючы і ў Варшаве ды Кракаве аўтарытэт і працу па сваіх немалых талентах, ён разам з тым усё далей адыходзіў ад любімага ім натурнага жывапісу і, цяжка перажываючы гэта, неаднойчы ўспамінаў папярэджанні Пурвіта, што на суседнім захадзе іншая жывапісная школа, натурны рэалізм не ў пашане, там лёгка згубіць сябе як мастака-рэаліста.

Пурвіт прадбачыў тое, што адбылося з Рушчыцам?

На першы погляд – так.

Але трэба ўспомніць і Макоўскую, якой Пурвіт, перасцерагаючы сябра, не надаў належнай увагі, бо не ведаў усёй глыбіні пачуццяў паміж ёю і Фердынандам, што сябра ўжо ўвайшоў у яе дом і сям'ю, быў там прывечаны як свой, яшчэ і таму не мог, не павінен быў далёка і надоўга адрывацца ад гэтай надзвычай годнай і блізкай яму па сэрцы і думках паненкі. Не павінен быў, але гэта зрабіў, выехаўшы з Пецярбурга, дзе заставалася яна, даволі надоўга, амаль на год, у Багданаў. Што прымусіла? Шукаў супакаення ад Пецярбурга, яго цкавання і аблаў у родным маёнтку, у любай прыродзе? Але ж – Гэлена?..

Макоўская была дачкою мастака Канстанціна Макоўскага, пляменніцаю яго брата, не менш вялікага мастака-рэаліста Уладзіміра Макоўскага, расла і выхоўвалася пад іх непасрэдным уплывам у пашане і любові да класічнага рэалістычнага мастацтва, і, звязаўшы свой лёс з ёю, апынуўшыся пад уплывам яе самой, такой абаяльнай і выхаванай, пад уплывам мастацкіх аўтарытэтаў братоў Макоўскіх, Фердынанд, напэўна, не рызыкнуў бы на заходнюю авантуру і тым не згубіў бы сябе

як мастака-рэаліста, наадварот – паглыбіў бы ў новай сям’і свой рэалістычны жывапіс, маючы яшчэ і гэтакую арыгінальную творчую крыніцу і майстэрню, як Багданаў.

Не адбылося, на жаль, тое, што, як кажуць, само ішло, як дарунак шчаслівага лёсу, яму насустрач. Ішло і падказвала: бяры. Не ўзяў.

Памылка маладосці? Празмерна экспансіўнай, самаўпэўненай, амбіцыйнай?

Ён яшчэ не ведаў таго, што жанчына, нават і самая прыхільная ды пакладзістая, не можа дараваць мужчыне няўвагу да сябе, што тут нават яго любоў да Радзімы не апраўданне і не ратунак.

2016

МАКІ

Навела

Мастак прачнуўся, убачыў насупраць ложка светлую плямку і захваляваўся. Адкінуў коўдру, усхапіўся, адчыніў акно ў сад. Дрэвы, кусты, кветкі стаялі ў ранішняй смуге, у срабрыстым ультрамарыне апошняга дыхання ночы. Зірнуў на неба: яно было прыкінутае шэрай посцілкай з тым самым срабрыста-ультрамарынавым дымком. Дзе ж святло, што ў хату праз акно глядзела?

Спяшаючыся, апрагнуўся ды выйшаў у сад.

Шэрань на небе і на зямлі была ўжо не тая, што пад раніцу, калі, прачнуўшыся першы раз, выходзіў на ганак і гадаў, ці спыніцца да раніцы імжа, ці выблісне на небе сонца. Быў свой настрой, вядома, і ў шэрых колерах, у імжакі, мог іх пісаць таксама. Але калі б не макі, што расцвілі ў садзе, каб не туга па сонцы і каб не Клод Манэ са сваімі макамі.

Прайшоў праз сад, спыніўся на палянцы. Макі яшчэ хаваліся ў смуге, але ён ведаў іх капрызны – ім трэба сонца, каб загарэліся, як макі ў француза.

Калі хтосьці з сяброў пытаўся, што піша, ён толькі ўсміхаўся ды маўчаў. Казалі: ну, вядома, жывеш у вёсцы – пішаш хаты, лес, птушак, поле, коней. Так, ён жыў у роднай вёсцы, у сваёй хаце, блізка бачыў лес, поле, птушак, пісаў як быццам іх, але ж не іх. Шукаў настроі ў прыродзе, якія нечакана ўзнікалі і знікалі, такія ж нечаканыя будзілі ў ім пачуцці, зліваліся з яго настроймі і валадарылі не толькі ім, а і прыродай навакольнай, светам.

Учора яны з Марыяй, жонкай, калі ўжо вёска спала, вярнуліся з Мінска. Ехалі туды на два-тры дні, а пабылі дзень – назад вярнуліся. Адразу, як пераступіў парог, зайшоў у майстэрню, узяў падрамнік новы, далонь прыклаў да палатна, да гунту – цяпло адчуў, нібы ад бохана, які нядаўна з печы. Паставіў палатно да сценкі і доўга перад ім стаяў, пакуль Марыю не пачуў:

– Што не кладзешся? Дождж аціхае, распагодзіцца, напішаш свае макі. Усё атрымаецца, што выпакутаваў.

Яна таксама была мастачка, пісала не горшыя, як ён, пейзажы, кветкі і разумела яго пакуты. Пісаць увесь час настроем цяжка. Сёння адзін настрой, заўтра другі, у прыродзе і ў мастака, а тут і непагода, дождж дзень пры дні. Яшчэ бывае так: як пішацца, здаецца, што гэта твая лепшая работа, а напішаш – зусім не тое. Знайшоў як быццам і кампазіцыю што трэба, спыніў цікавае імгненне ў прыродзе – хіба тут не начуе жываціс, які шукаў у натуре? Не – зноў сумненні. Куды схаваць работу, каб хтосьці не ўбачыў? Перапісаць адразу? Але былі і прынцыпы свае, ні ў кога не пазычаныя: пісаць настрой пейзажны адразу ад пачатку да канца, за адзін сеанс, як не паспеў – другі раз з палітрай не падыходзь да палатна. Хай застаецца незакончаным. Каб не было ілжы. Лепш змоўчаць, недагаварыць, як сылгаць. Ідзі зноў у прыроду і назірай, шукай. Знойдзеш – не гарачыся, адразу за палітру не хапайся, пільнуй свой для матыву час, углядайся ў яго з усіх бакоў, у розныя гадзіны дня, пры розным асвятленні. Гуляй з матывам, як кот гуляе з мышшу, яе злавіўшы.

У вачах, калі стаяў насупраць палатна і думаў, заззяла плямка светлая. Вышэй узняў галаву і ўбачыў, што з гушчару за дрэвамі праз голле адным брывом, краёчкам, у майстэрню заглядае жаданае нябеснае свяціла. Схапіўшы палатно, выбег у сад.

Сонца яшчэ хавалася, але яго акрайчык з-за хмары высунуўся і павялічваўся. Сад атуляўся залацістай вохрай і цяплеў. Ружовыя пялёсткі макаў, яшчэ ў бутонах, былі абвешаныя кроплямі расы, у якіх таіліся зямныя ізумруды, блакітны туманок. Кідаючы пагляды то на неба, то на макі, мастак падумаў, што час бяжыць і сонца не стаіць на адным месцы, усё мяняецца на небе, на зямлі і, каб на палатно пакласці ранішнія макі, трэба спяшацца. Паставіўшы мальберт на тое месца, што раней прыгледзеў, выклаў на палітру фарбы, якія падказалі макі, і ўсё, што зранку трымаў у думках, усё дарэшты, акрамя макаў, сплыло з вачэй і з галавы. Цяпер ён бачыў толькі макі і тое, што ўплывала на іх формы, пластыку, на колер, стварала

каларыт, загадзя бачыў гульнію сонца з макамі, як карагодзіла яно вакол кожнае кветкі, як кожную распальвала, будзіла тыя з іх, што позна спалі, згорнутыя ў бутоны, выпроствала кожны пялёстачак, прасвечвала і сагравала, да кожнай кветкі прымярала вопратку, сваю да кожнай, але з усімі аднаго тону. У кожнай кветцы свой настрой, мастак жа настрой кожнай і заўважаў, і разумеў, бо гэтымі настроймі пісаў і жыў. І непакоіла цяпер хіба толькі адно: на кветцы, найбліжэйшай да яго, буйной, падобнаю на кубак з чырвона-залацістым дарагім віном, ён бачыў кроплю ранішняй расы, празрыстую і трапяткую, бачыў, як у той расінцы мянялася святло, то ўспыхвала і ззяла, то цмела і згасала, як менела расінка. Яна знікала? Гэта трывожыла, бо мастак ведаў, што, калі расінка знікне, кветка страціць свой каларыт, ранейшыя абрысы, сваю празрыстасць і сваю душу, знікне загадкавая смуга вакол яе і тое самае адбудзецца з іншымі макамі, з травою вакол іх, з самім паветрам, са святлом нябесным. Паветра, святло, макі застануцца, але будуць іншыя, у іх будуць іншыя настроі і тыя іншыя настроі азмрочаць душу мастака, бо яна не зможа адразу пазбавіцца настройў, якімі живе. Мастак трывожыўся за лёс пейзажа і спяшаўся закончыць яго раней, чым знікне тая кропля.

Ці паспеў? Як быццам. Але...

Хіба мастацтва ведае мяжу ў пошуках красы?

Яшчэ раз глянуўшы на сонца, ён без вялікай радасці, нібы з папрокам самому сонцу, зняў палатно з мальберта, паставіў на зямлю ў цені ад яблыні і адышоў, прысеў на бярвяно.

Падышла Марыя. Паглядзела на яго макі, спытала:

– Ты сёння сабою задаволены? Усё, бачу, атрымалася, як ты хацеў, у настроі раніцы.

– Не ведаю.

– Мне твае макі падабаюцца.

– А макі Клода Манэ ты памятаеш? Поле макаў пад Аржантоем. Якое там асвятленне?

– Не гэтакае, як у цябе. Там сонца высокае, чырвань дэкаратыўная, а ў цябе мяккая, з расою, раніца. У цябе больш імпрэсіі, чым у імпрэсіяніста Клода.

- Ну.. не трэба, не супакойвай. Ты ведаеш, як я люблю французаў. І Клода, і твайго П'ера Банара, люблю іх лёгкае дыханне на палотнах. Пішу сваё, а чую, бывае, як дыхаюць яны мне ў карак.

- Іх любіш больш за Бялыніцкага-Бірулю?

- Біруля свой. Ён дыхае мне ў твар, не ў карак. І гэтакі Жукоўскі. Наш, паляшук. У кожнага сваё. Гэтак павінна быць. Як і ў прыродзе. Адзінства разнастайнага. Гармонія. Краса.

- Ідзі ў хату. Будзем снедаць.

Яна пайшла, а ён за ёю не спяшаўся. Сядзеў на бярвяне, глядзеў на свае макі, хату, акно ля ганка. Бацьку нібы ў акне ўбачыў. З вайны вярнуўся моцна зранены, а тут хата згарэла, трэба будавацца. Лежаў, даваў, як на вайне, каманды, што рабіць, рабіла ўсё маці з дзецьмі. Гэтак і хату паставілі новую, і макі пасеялі.

Бацька радаваўся: прыгожа. І ў той радасці памёр. А ён, Мікола, як вывучыўся на мастака, напісаў карціну «Салдаткі». Жанчын-удоў пасля вайны было шмат, ён іх разумеў, як разумеў маці, і пісаў. А яшчэ пісаў маці каля акна ў хаце: стаіць, глядзіць на дарогу за акном, як чакае адтуль мужа ці сына, а на стале, на белым абрусе, гарлач з малаком і бохан хлеба. Пачынаў у мастацтве з жанравых карцін, з партрэтаў, потым пайшоў у пейзаж, а цяпер, калі шмат чаго зразумеў у жывапісе, узяўся за кветкі, хоць іншыя мастакі ішлі наадварот – ад кветак ды пейзажаў да тэматычных карцін, партрэтаў. Не гэтак атрымалася, як у людзей.

Паснедаўшы, вынес на ганак новае палатно, падняў перад сабою, паглядзеў праз яго на сонца. Святло нідзе не прабівалася, грунт быў без браку. Апусціў палатно на лаўку і побач заўважыў сумку, з якой выглядалі жывыя парасткі, абсыпаныя прыгожым смарагдавым лісцем. З гэтай сумкай жонка была ў Мінску.

- Марыя?.. Што ў цябе за кветка ў сумцы? Якая пластыка! Ты дзе яе знайшла?

- А я сама не ведаю, як называецца. На Камароўскім рынку мне, прадаючы, казалі, ды я забылася.

- Ну, назва – не галоўнае.

- Ты назвы кветак усё роўна забываеш.

- А мне трэба не назвы. Іх няхай ведаюць батанікі, пісьменнікі. Мяне прывабліваюць пластыка і колер, тон. Назвы мы і самі прыдумаем. Як назавем?

- Манэ?

- Бірулька?

- Як зацвіце, кветка сама падкажа назву. Можна, гэта будзе Станіслаў Жукоўскі?

- Ці проста Станіслаў.

- Ты ўжо настроіўся яе пісаць?

Ён усміхнуўся з гэтай хітрасці, узяў палатно, яшчэ раз паглядзеў на неба ды і падаўся ў сад.

Марыя глядзела яму ўслед і гадала: навошта ўзяў новае палатно? Адно напісаўшы, ад таго яшчэ не астыўшы, не мог адразу пачынаць другое. Не задаволены тым, што зрабіў? Будзе пісаць макі пры іншым асвятленні? Але ж хацеў пісаць расу на маках. Якая цяпер раса?

Яна вярнулася ў хату, падышла да акна і глядзела ў сад. Бачыла, як муж стаяў каля сваіх макаў, як узяў палітру і пэндзлем падмалёўваў у пейзажы, як адышоў ад яго і выпіраў анучай пэндзаль, палітру з пэндзлямі клаў у эцюднік, павесіў эцюднік на плячо, з ім і з новым палатном падаўся за сад у поле. Там каласілася жыта. Яно было яшчэ зялёнае, але сонца залаціла, надавала выгляд даспелага. Праз жыта вяла дарога ў бліжэйшы лес, спачатку падымалася на ўзгорак, потым з узгорка кацілася ў лагчыну, і калі Мікола знік за ўзгоркам, як растварыўся у жыце, Марыя падумала, што недзе там, яшчэ да лесу, ён ці не нагледзеў новы матыў. Пісаць сёння хутчэй за усё не будзе, ад макаў не астыўшы, але той дзень, калі ў ім выпее новы настрой, ужо напэўна адчувае і хоча ўбачыць матыў, хоць вокам прыкінуць кампазіцыю, бо з гэтага звычайна пачынае новую работу і часта кажа, не столькі каму-небудзь, як сабе самому, каб помніць: пакуль не знойдзеш цікавую кампазіцыю, фарбы на палітру не выкладай, без яе пейзаж не атрымаецца.

Але... як з макамі? Іх ці закончыў? Апошні мазочак на палатно паклаў ці не паклаў?

Марыя зноў выйшла ў сад.

Пейзаж стаяў у ценю на ранейшым месцы. Яна паставіла яго да дрэва, на святло, села на бервяно, дзе сядзеў Мікола, углядаючыся ў свой пейзаж, і ў куточку палатна, унізе справа, заўважыла тое, што адразу змяніла яе настрой: тонкім пэндзлем там былі выведзеныя два словы: Мікола Ісаёнак.

Цяпер Марыя глядзела на пейзаж ужо з іншымі адчуваннямі і думкамі. Гэта былі не зусім тыя макі, якія расцвілі на сонечнай палянцы. У гэтых, на палатне, была свая прыгажосць. Былі ў іх краса і праўда жывых кветак, і разам з тым была загадка, якой не мелі макі ў прыроды. Яе хацела зразумець, бо ў ёй хавалася загадка не толькі мастака, але і мужа, яго настрой, ёй зразумелых не заўсёды.

2014

БАБІНА ЛЕТА

Навела

Кветак ужо не было ні ў кога, у гародчыках ды садочках адцвілі нават познія астры і мальвы, дзе самі па сабе паглеглі ды пасохлі, а дзе прыбітыя да зямлі бязлітаснымі дажджамі ды вятрамі, халадэчаю апошніх дзён восені, і толькі ў Марыі, у Ісаёнчыхі, як яе называлі ў вёсцы, буяла, не зважаючы на халады, бабіна лета. Ідучы ад суседкі, яна спынілася каля сваёй хаты, загледзелася на кветкі і зноў, як учора і пазаўчора, заўважыла пчолак.

– А божа мой! – цяжка ўздыхнула. – Зіма на носе, усё жывое пахавалася ў дуплах, норах, вулях, а гэтыя яшчэ пасуцца. Які ж тут ужо мёд? І кветкі ад холаду скачанелі, і пчолкі ледзь поўзаюць макрушчыя. Што з імі рабіць?

Кветкі былі ліловыя, блакітныя, белыя, але чаму цяпер, у халады, пчолы сядзелі на ліловых, ніводнай не было на белых, на блакітных? Няўжо яны таксама, як і яна, мастачка, адчуваюць ліловы колер цёплым, а белы ды блакітны халоднымі? Няўжо ў ліловых кветках ім цяплей?

Зайшоўшы ў хату, запаліла ў грубачцы. Села на мамін зэдлік і дзверцы адчыніла, загледзелася на агонь, як любіць ён бярозавыя дроўцы. Каленям гарача зрабілася – адсунулася і зноў глядзела, як агонь шалеў, матляючыся між паленцаў. Чаму, надумала, усе кажуць, што агонь чырвоны? Якіх толькі ў ім колераў няма. Ёсць сінія, блакітныя, зялёныя, аранжавыя, жоўтыя, фіялетавыя. А хто палічыць усе адценні кожнага, нават чырвонага? Хто смелы, каб іх усе, імгненныя, заўважыць? Ідзе яшчэ іх столькі ўбачыш, на якой карціне, у якога мастака?

Усхапілася, узялася выкладаць з шафы матуліны вышываначкі і на агонь забылася.

А дзень кароткі. Пакуль напаліла грубачку, зварыла бульбу ў чыгунку, накарміла катоў, Ваську ды Мурку, сабак, Рыжыка ды Цюбіка, прыбрала ў хаце, яшчэ раз перагледзела маміны

вышываначкі, заслала ложка яе квяцістымі пакрывальцамі, рушнічкі развесіла, як на выставе, адшукала свой любімы, таксама мамінымі рукамі выштукаваны зялёны абрусочак, накрыла ім стол у сваёй малой майстэрняцы, меншай за Міколаву, але ўтульненькай, дык ужо і дзень сатлеў, як тыя вуглі ў печы. Села каля акна, задумалася. Думала пра маміны рукатворы, як яна справілася столькі зрабіць, працуючы ў школе настаўніцай, ды яшчэ хатнюю гаспадарку трымаючы ў сваіх руках? Колькі красы ўклала ў кожную рэч. Красу бачаць усе, хто не сляпы, але ж мала хто нават з мастакоў, якія вучыліся гэтаму і самі вучаць па каледжах да акадэміях, адважваецца ўжыць у сваіх творах гэтакае каляровае багацце. Іншы апраўдваецца тым, што бачыць пейзаж у срэбры і піша срэбрам, іншы прыхільнік золата, а ў мамы ўсе колеры, якія ёсць у прыродзе. Бывала, Мікола ў яе дапытваецца: «Ну як вы мірыце паміж сабою столькі красачак? У кожнай свой нораў, адна з адною то цалуюцца, то спрачаюцца. Як можна ўсе сабраць у адзін букет?» А яна – і з радасцю, і з гонарам: «У мяне яны не спрачаюцца, жывуць дружненька». Ён зноў: «Як могуць белыя мірыцца з чорнымі – святло і цені? Ці чырвань і блакіт – цяпло і холад? Як гэта ўсё зліць у адзіным каларыце?» Яна – з усмешкаю: «Пра гэта я не думаю. Я адчуваю...»

За вокнамі ў цемры хтосьці завывае. То вые, то змаўкае. Вые грамчэй, даўжэй. Ажно ў акне шывка, на зіму не абмазаная, брынчыць. Марыя сядзела каля цёплай грубачкі ды слухала: можа, то прыйшоў у вёску ды вые воўк? Суседку ўспомніла – забегла ў хату: «А ты адна? Табе адной не сумна? Ой не люблю я гэтакую восень, яе дажджы, халады. Тады маркотна, нудна». Падумала: хай сабе восень, дажджы, холад за акном, але ж у хаце цёпленька – хіба гэта адчуеш, калі за вокнамі і сонечна, і горача? Ваўкі ці вецер выюць? Ім трэба – хай павыюць. А як не выюць – тады хіба ў хаце лепш, як там, на волі? І не бяда, калі адна. Ніхто не дурыць галавы, у душу не лезе, з думак не збівае. У душы і думках столькі перажытага, яно і адышло як быццам, забылася, але ж не дзелася нікуды, жыве ў табе, чаму б не ўспомніць, яшчэ раз не перажыць? Вось дзверы адчыніліся, заходзіць у хату тата, кепку знаёмую перад сабой

у руках трымае, кладзе на стол, а ў ёй суніцы першыя, яшчэ з расой. А то стаіць ля печы і сыпле з мехы ў міску ліноў, адных ліноў. Яны жывыя, скачучь, залацістыя, аж у хаце ад іх светла, сонечна. І на душы святлее.

Дзень позняй восені кароткі, затое ночка доўгая, сны доўгія і думкі доўгія. То сніла тату, а то, прачнуўшыся, ляжала і думала пра маму, як яна ездзіла аднойчы ў раённы гарадок на настаўніцкую нараду. Была зіма. Народа скончылася позна, мяцеліца круціла, пазамяла дарогі снегам, а да вёскі вёрст дваццаць, нават болей, і ні машыны, ні каня ў яе бок. Як ноччу адной ісці? І рагтам – калгасны бензавоз. Спыніўся – шафёр знаёмы, але ў кабiне, з ім побач, на адным месцы тры чалавекі, адзін на адным, і кузава няма, замест яго бочка жалезная з бензінам ці саляркай. Залезла на бочку верхам, абяруч абхапіла наліўную гарлавіну, каб не зваліцца, і паімчалі. Прыехалі ў вёску, а як злезці з таго каня, калі прымёрзлі да жалеза рукі, ногі? Вымалі на марозе маму з вопраткі, а вопратку пасля ўжо ад бочкі адзіралі. Жывая засталася, адтала, нібы льдзінка, і ўжо назаўтра ўсім хвалілася, вясёлая, як на кані жалезным ехала. Жыць гэтак, як жыла сама, вучыла і дзяцей; не паспытаеш горасці – не будзеш ведаць радасці. Ад гэтай мудрасці і каларыт на вышыванках: цяплынь і холад, святло і цень заўсёды разам.

Прачнулася Марыя ранкам – няма ахвоты ўставаць, нават расплюшчваць вочы. Але ж у хаце светла? Ці ў заплюшчаных вачах святло – падман? З-пад коўдры ўсхапілася – адразу да акна. А там – снег? На плечы кофту ўскінула, уступілася ў боты з мужчынскіх ног, на ганак выйшла. Ну так, усё пад снегам і ані следу блізка, нават кацінага альбо сабачага, снег усюды малады, нярушаны. Вярнулася ў хату, знайшла свае валёначкі, зноў выйшла за парог: як там пад снегам кветкі? Увесь куст схапіла ў бярэма, зваліла з яго снег сабе на ногі – дзе пчолкі? Ніводнай не знайшла. Няўжо да снегу паспелі заляцець у вулей? Нажніцамі ўсе кветкі зрэзала, прынесла ў хату, у ваду апусціла, у вазу, на стол паставіла. Як адышла далей, спінай да цёплай грубкі прыхінулася ды адным позіркам адтуль акінула майстэраньку ва ўсім яе святле ад снегу

за акном, краскі са сваіх месцаў зрушылі і паплылі ў вачах, нібы рассыпаўся ўвесь кветнік, свой і мамін, што на абрусочку. Схапілася за грубачку, бо і падлога паплыла з-пад ног. Хутчэй на зэдлік села.

Акно з начы было заснежаным, як пасля замеці, глядзе-ла сонейка, сняжынка кожная на шыбках лавіла і адбівала ў майстэрню яго святло. Марыя бачыла, як загараліся агеньчыкі ўсялякіх колераў на кветках, у празрыстай вазе і на абрусочку, адчула, як пацяплела ў яе на сэрцы. Ціхутка, каб не парушыць усё жывое ў майстэрраныцы і за акном неасцярожным крокам, рухам, гукам, каб не згубіць і хваляванні, якія поўнілі душу і сэрца, усю яе істоту, выйшла на тэраску, адтуль прынесла лёгенькі мальберт, паставіла на тое месца, дзе сядзела, каля грубачкі, і на яго – падрамнік з палатном бялюткім, чыстым. Стаяла перад ім, глядзела на яго, на палатно, і думала, ці той гэта памер, што трэба, ці змесцяцца на ім не толькі кветкі, свае і маміны, але і боскае святло, што ў акне, разам са снегам за акном, з плямкамі сонейка на першым, такім цнатлівым снезе, як усё раскласці, нічога, што хвалюе, не згубіўшы? Пытанні ды сумненні ўзнікалі і знікалі, зніклі апошнія, і тады Марыя з палітрай падышла бліжэй да палатна. Спяшацца не было куды, дзень быў наперадзе, хоць і нядоўгі, праца не стамляла, захапляла, нішто, акром размовы са святлом і колерам, не турбавала галавы і сэрца, забылася на ўсё астатняе, на Цюбіка, на Мурку, на Рыжыка, на Ваську і нават на Міколу. Паўдня мінула – як адна гадзіна. Але калі ўжо рукі апусціла, калі палітра з пэндзлямі ляжала на сталі і ўжо яна, мастачка, сядзела ў кутку майстэрні каля цёплай грубачкі на зэдліку, углядалася ў сваю новую работу, адчула, што нечага ў ёй не хапае. Было як быццам усё, што думала ўкласці ў палатно, і кветкі атрымаліся, якія бачыла і адчувала сэрцам, годна зліваліся па тону, па каларыту з маміным абрусам, і адчуванне дня было, яго святло ды чысціня ў акне, і ўсё ядналася, адно з адным, адно ў адным глядзелася не толькі колерам, яго адбіткам, але дыханнем, і ўсё ж сказаць, што яна, мастачка, была ў нацюр-морце ўсёй душой і сэрцам, не магла. Было як быццам усё і нечага як быццам не хапала, каб сказаць: гэта – маё, я тут

уся. Што яшчэ трэба? Душою адчувала, але маўчала думка. Чакаць Міколу? Ён паглядзіць – што-небудзь скажа. А раптам тое, што якраз трэба?

– Чаму зноў чорны вінаград?.. Работа светлая, а вінаград?..

Усхапілася:

– Мікола? – азірнулася.

Не, не было яго. Падманулася? Гэтак раней пытаўся, неаднойчы, і кожны раз яна адказвала, быццам сама не ведае, чаму ў яе ў кожным нацюрморце з кветкамі ёсць чорны вінаград, што, пішучы, не думае пра гэта, пісаць ці не пісаць яго, і чаму заўсёды чорны. Цяпер, пра ўсё гэта падумаўшы, зноў узяла палітру са стала. На ёй былі патрэбныя ёй фарбы: бялілы, цёмны сіні кобальт, светлая вохра, умбра. Паклала плямку ў нацюрморт пад вазай з кветкамі, на абрусочак, не плямку – вінаградзінку, як і заўсёды цёмную, але не чорную, з умбраю кобальт, з бокам святлейшым, залаценькім, падобным на адбітак ад ліловых кветак, і рысачку яшчэ святлейшую ад снегу за акном. Тая ягадка паклікала другую да сябе, а дзве – яшчэ адну: Бог тройцу любіць.

Мікола прыехаў пад вечар. Як адчыняў вароты, у гараж ставіў машыну, Марыя не чула, сэрцам і думкамі прыкіпеўшы да нацюрморта. Пачуўшы, калі ўжо быў у калідорчыку, ішоў у сваю майстэрню, здагадалася, што яго нервы сёння – кіпень. Выйсці насустрач, хоць словам супакоіць? О не, не тыя хваляванні, каб слова супакоіла. Лёг першы снег, як божы дар, а ён, мастак, другі дзень за рулём у Мінску: цяпер ужо супакоіць толькі раніца, як сонейка ўзыходзе, акрамя іх – нішто, ніхто, няма той іншай сілы.

Захваляваўся ў Марыі на каленях Цюбік. Пакуль на зэдліку ля грубачкі сядзела, углядаючыся ў свае імпрэсіі, шукаючы ў іх нейкі здрадлівы або яшчэ нябачны, у душы сціхлы мазочак, сядзеў ціха і ён, не варушыўся, быццам усё тое, з ёю разам, перажываў, і раптам усхапіўся, саскочыў на падлогу, заскігатаў. Што здарылася? Яна таксама ўсхапілася і азірнулася: Мікола? Цюбік стаяў ужо ля яго на задніх лапах, пыскаю лавіў руку гаспадара, а гаспадар, не заўважаючы ні пестуна калматага, ні

жонкі, вачыма ўставіўся ў палатно, і твар яго ў гэты час мякчэў, расцвельваўся, як трапіўшы з марозу ў цяпло. Спытаў:

– Ты што зрабіла?

Яна падумала, што ён абураны, убачыўшы ў вазе кветкі, якія хацеў пісаць – цяпер толькі ўспомніла – у халодным каларыце пад першым снегам. Аж разгубілася: пра тое як магла забыць і зрэзаць кветкі? Чым апраўдацца?

– Ды я... Іх снег засыпаў, не відаць было. І пчолак пахаваў. Я іх пашкадавала. Шукала.

– Якіх пчолак?

– Ты іх не бачыў хіба на кветках? Ты сам не шкадаваў?

– Ды не пра пчолак я, пра нацюрморт. Як ты ўсё гэта напісала?

– А што?.. Што тут у мяне не так, Мікола?

– Ды так, усё так, як трэба, як можаш ты адна зрабіць. І маму ўспомніла, яе зялёны абрусочак, і пчолак уратавала.

– Не ўратавала, не паспела. Шукала іх пад снегам у кветках, не знайшла. Маглі яны паспець схавацца ў вулей?

Ён па-ранейшаму ўглядаўся ў нацюрморт, як штосьці ў ім шукаў, і тое, што яна пра пчол сказала, як не пачуў у палоне, напэўна, іншай думкі. Марыя ведала яго няпростую натуру. Калі што ўразіла ці абурыла, не праглыне цішком, не змоўчыць, хоць і адразу, як агонь, не ўспыхне, паносіць нейкі час у сабе, абдумае і ўжо тады дасць волю тэмпераменту, усё скажа.

Цяпер доўга не думаў:

– Ты за мяне смялейшая.

Яна зноў насцярожылася:

– Не разумею я цябе, Мікола.

– Ты сабе верыш. А я ўсё сумняваюся. Ты кветкі піпаш – у іх раствараешся, знікаеш, а я ўсё яшчэ вучуся, як напісаць пейзаж, каб у ім ніхто не бачыў майго поту, каб там была адна свавольная прырода, мной не прыручаная, дзікая.

Марыя паўтарыла:

– Не разумею.

– А што тут разумець? З Мінска выехаў ледзь сонейка ўзышло, пакуль прыехаў, спаліў бензіну бак, ганяў машыну па лясах, палетках, шукаў матыў у прыродзе з першым снегам, каб

быў мне па душы, па думцы. І што прывёз? Ніводнага эцюда. А ты ад хаты не адышла на крок – і ў цябе ўжо які пейзаж!..

– Ніякага пейзажа. Звычайны нацюрморт.

– Ну, не кажы. Колькі зімовага святла, паветра, чысціні ад маладога снегу.

– Дзе ты тут бачыш снег?

– А за акном. Усе твае кветкі, увесь інтэр’ер прасветленыя мяккім першым снегам. Я гэты снег шукаў увесь дзень, а да цябе ён сам прыйшоў у майстэрню. Дык што гэта такое? Ці гэтакі твой талент, ці нейкая яшчэ загадка?

– Смяешся ты з мяне, Мікола? – яна як абурылася. – Які тут талент? Якая тут загадка? Тут, можа, доля бабская?..

– Доля?

Адно гэтае слоўка яго збянтэжыла. Рот шырака адкрыў, хапіў паветра, закапляўся і цяжка дыхаў, не ведаючы, што тут яшчэ падумаць і сказаць.

– Ну так, мая такая доля.

– Якая доля?

– А як і маміна. Звычайная, як у кожнай бабы. Вам, мужчынам, Бог даў усе вакол дарогі, усе лясы, палеткі, вы вольныя казакі, а што даў бабам? Кожную да свае хаты прывязаў, да печы, да акна, каб сядзелі, варылі, шылі, мылі, прыбіралі. Хіба не так?.. Што ты маўчыш? – казалы ўжо як за ўсю вёску, за ўсіх жанчын.

Муж успыхнуў:

– Але ж ты не проста баба, ты мастачка!

– Дык што з таго? Мастачка ці не мастачка, а як ад хаты адарвацца, калі тут трэба накарміць, дагледзець Мурку, Ваську, Рыжыка і Цюбіка, цябе таксама?

– Хацела б іншай долі?

– Ды не, Мікола, іншай не хачу. У кожнага яна свая. Навопшта іншая, калі ў мяне тут печачка, мальберт, акенца. Мала святла? Але яшчэ ніхто ніколі не сказаў, што яго мала на маіх карцінах, эцюдах, нацюрмортах.

Раніцай, калі яна ўсіх накарміла, памыла посуд і прыбрала ў хаце, зайшла ў майстэрню, каб свежым вокам, якое на пачатку дня ўсё бачыла вастрэй, зноў паглядзець на нацюр-

морт: чаго ў ім не хапае? Там ужо стаяў Мікола, углядаўся ў кветкі. Хацелася спытаць у яго пра тое самае, пра нацюрморт, што свежым вокам бачыць ён, якую, хоць адну, загану. І не паспела – ён спытаў:

– Адкуль з’явілася ў нас лета бабіна? Як мы з табою пачыналі жыць, яго тут не было, і не было ні ў кога ў вёсцы. Ты яго сеяла, садзіла? Ці, можа, мама?

– Гэтак пыталася ў мяне і мама. Яна не сеяла, і я не сеяла. Спытай у кветак. Іншы ніхто не скажа. Самі насеяліся.

– Як самі?

– Як самі і растуць. Хто даглядаў іх, як ружы ці півоні? Ніхто ні разу не прапалоў, у засушлівае лета не паліў, не падкарміў, не падвязаў, каб не палеглі ў навальніцу. Цвітуць сабе ўсю восень, у халады, снег ці мароз. Хіба гэта не доля бабіна?

Мікола выслухаў Марыю, прамоўчаў і павярнуўся тварам зноў да нацюрморта, вачыма прыкіпеў да плямак вінаграду: навошта ён тут, чорны, дзе сонечныя кветкі, бялэчкі і чысцюткі снег, святло з вышыняў божых?..

І раптам убачыў на белым снезе чорную варону, тую, у якой аднойчы Сурыкаў, мастак, знайшоў сваю баярыню Марозаву.

Аж скалануўся.

Ён ведаў, як аналогіі кульгаюць, але цяпер адчуў і тое, як яны ратуюць.

2014

ПАД КРЫЖАМ БОЖЫМ, або РАЗВІТАННЕ З ЛІМЕННЮ

Апавяданне

Мяккая лясная дарога, пясчанка, вывела з хвойніку на прагал. Яна вяла і далей, у лес насупраць, але нечакана для самога сябе, як што знянацку падштурхнула, я спыніў машыну. Справа ад дарогі за прыгрэтымі вясновым сонцам маладымі бярозкамі пад абвіслай на зламаных кроквах страхою з грудам пабітага замшэла-зялёнага шыферу чарнела сцяна старой хаціны з дзвюма, ад былых вокан, цёмнымі дзіркамі. Антон, які сядзеў побач са мною, спытаў:

– І тут людзі жылі?

– А гэта і ёсць славатая Лімень, – адказаў я.

Ужо чуўшы раней, хоць і ад мяне, пра вёску і цяпер не пазнаючы яе, з жаданнем штосьці яшчэ пачуць, ён, не міргаючы, глядзеў мне ў вочы. Я намацаў збоку на дзверцах круглую, на рычажку, круцёлку і апусціў шкло.

У светлым бярэзніку нясмела, нібы толькі што прачнуўшыся, заспявалі салаўі. Мы сядзелі ў машыне ды слухалі, не кажучы ні слова, быццам усё тое, што хацелася сказаць ці пачуць, чулася ў птушыных галасах. Замаўкала адна пявуння, як пачынала вырабляць каленцы другая, замаўкала тая другая – заводзілася ранейшая або абедзве разам, адна адной не саступаючы, нібы ў нас пытаючыся: ну і каторая спявае лепш? Калі замоўклі абедзве, быццам па знаку нябачнага ляснога капельмайстара, тады прачнулася зязюля: ку-ку, ку-ку, ку-ку...

– А каму яна прарочыць, калі тут ніхто ўжо не жыве? – спытаў Антон. – Нам, можа, з вамі?

Я без настрою на размову газануў.

Далей пачаўся стары сасновы бор. Дарога праз яго ляжала нібы пад шнур, крокаў праз трыста заварочвала налева, і там, на паваротцы, затармазіўшы зноў, я выйшаў з машыны. Выйшаў і Антон. Ён апынуўся тут першы раз, а мне быў гэты лес даўно сваім і ў думках, і ў сэрцы, хоць я таксама аглядаў-

ся, нібыта новы чалавек, не ўсё пазнаючы. Дзе агароджа і ў ёй варотцы? Дзе стагадовыя ды з ладным гакам да той сотні елкі, што ўсягды, калі я прыязджаў, вялі мяне на горку? Да рэвалюцыі стаяў на горцы дом пана Васілеўскага, усё ў бліжнім наваколлі было тут Васілеўшчынай, лясы і вёскі, палеткі, паша, луг заліўны па левым беразе Сажа, паміж азерцаў, заўсёды багатых рыбай, старарэчышча. У тым, за панам, часе я тут не жыў, але жыў ці бываў тут мой дзед Анісім, дом якога стаяў на процілеглым беразе ракі, ён добра ведаў пана, яго сям'ю і чэлядзь, абшываючы, як першы ў гэтым краі рымар, панскіх коней, ведаў тут усе лясныя ды прырэчныя куточки – як паляўнічы і рыбак. Дзяўчынкаю бывала тут і мама, шмат чаго бачыла ды чула, а яшчэ болей ведала ад бацькі. Ад іх і я шмат чуў ды ведаў. Калі пан усё кінуў-рынуў, збег за мяжу ад рэвалюцыі, у яго доме адкрылі школу-камуну. Праз чатыры гады і мама ў камуне навастрылася вучыцца, ды ў тое лета, у той нават дзень, калі старэйшы брат прывёў яе сюды, сарваўся з ланцуга бык школьны, на рогі ўскінуў дырэктара камуны. Яго ў Лімені пахавалі, а школу зачынілі. Дом да вайны, пусты, стаяў, але пасля вайны не засталася ад яго ані цагліны, ані бярвенца: што не змяла вайна, тое па вёсках размялі мужыкі. На панскай горцы пабудавалі школу леснікоў з пчалінай пасекаю, з лазняй. А як і тое знікла, які змёў вецер, ці мне пытацца? У восемдзесят шостым, у красавіку, калі тут пасадзілі чарнобыльскія хмары з радыяцыйным стронцыем ды цэзіем, прыехаў я сюды, а ўжо ні школы леснікоў, ні пчол, ні лазні, ні вальеры з аленямі, ні хаткі егерскай, ні канторы лясніцтва. Усюды чорны вугаль ды шэры прысак. Хто ўсё спаліў, навошта? Каб нейкі злыдзень ці маланка, дык нешта засталася б, а то – ушчэнт. Магільнік у бары застаўся, пры дарозе, якраз дзе мы цяпер спыніліся.

Малая была вёска, малы тут і магільнічак. Зайшлі ў варотцы. Я затрымаўся каля першае, без помнічка, магількі, гадаючы, чыя яна магла быць: чалядніка якога панскага ці пазнейшага ліменца? Антон прайшоў далей – пачуў яго адтуль:

– Нейкі Анані? А побач з ім Хадора.

– Ды не, – кажу, – Анані Якаўлевіч быў не нейкі. Жыў у добрай хаце каля возера. У лясніцтве коней даглядаў, а ў

сваім двары буслоў, жылі над хатаю, на дубе, гнездо бярог. Любіў усё жывое.

- Буслы яму дзяцей прыносілі?

- А як жа? За клопаты аддзячылі аж чатырма сынамі.

Мне пра Ананя, яго коней, кабылу Галку, Лысага, яе чырвонага, з белаю зоркай у лбе, рахманага сынка было што ўспомніць, але Антон ужо стаяў ля іншага помніка:

- Тут нават кандыдат навук? Марыя...

- А што ў гэтым дзіўнага? І доктар у навуках тут ляжыць, прафесар, акадэмік. Сялянскім хлапчуком прыйшоў у камуну, пасля прасіў, каб, як памрэ, тут закапалі, побач з Лепяшынскім, дырэктарам камуны, сваім настаўнікам. А я быў ужо яго студэнтам.

- Гутараў Іван...

- Вясёлы быў чалавек. Кожную сваю лекцыю пачынаў і заканчваў анекдотам. Студэнты іх запісвалі ў сшыткі.

- Чытаў літаратуру?

- Уводзіны ў літаратуразнаўства. Што, пра што? Спытаеш - не адкажу, не памятаю. І не літаратура, і не літаратуразнаўства, адно ўваходзіны туды, курс лекцый, як там, у літаратуры, сябе паводзіць. Экзамен здаў - як пропуск атрымаў. Літаратура нашая пад кантролем ідэалогіі.

- Курс лекцый у анекдотах?

- І сам прафесар з гэтага смяяўся.

- Быў рэаліст?

- Мужыцкі сын, зямны.

- А Марыя? Яе таксама ведалі?

Тут я задумаўся. Магілка новая: хтосьці жывы мог блізка быць? А раптам?

Зноў селі ў машыну, вярнуліся ў вёску. Паціху едучы, я ўглядаўся ў дарогу, у кожны след на ёй, вакол яе, каб хоць які заўважыць знак жыцця, і зноў затармазіў, калі праз лабавое шкло мне ў вочы кінуўся не свой, ад іншае машыны адбітак колаў на пяску. Адбітак той звярнуў з дарогі - звярнуў туды і я. Кволы мурог яго схаваў, але далей вышэйшая трава ляжала двума блішчастымі на сонейку шнурамі, і тыя срэбныя шнуры нас вывелі да шчыльнага, з дошчын у нахлёт, вы-

сакаватага плота. За плотам блішчэлі верхнімі шыбкамi два акны старой хаціны, чарнеў дах шыферны, горбіліся пашкуматанья вятрамi толевья стрэхi павеці, хлява. З машыны мы з Антонам выйшлі на выбіты, як гаспадарчы двор, задворак, а дзе якая ў глухім плоце брамка ці варотцы? І раптам – стары. Стаіць насупраць, і не відаць яго адразу, бо шэранню сваёю, усёй шэрай вопраткаю зліўся з шэрым плотам. Нібыта з неба скінуўшыся без стуку-груку, углядаецца ў нас з-пад рукі, ад сонца стрэчнага далонь прыставіўшы да лба, як здагадацца хоча, хто мы такія. Ужо і мы з той самай думкаю ўглядаемся: што за лясун у зоне? І тут ён першы, як малады, бадзёра ўскінуў рукі над чарнявай галавой:

– Каго я бачу?..

Тады ўжо і я пазнаў яго па глухаватым, нібы ў мядзведзя, голасе:

– Няўжо ты гэта, Ціханавіч?..

Мы абняліся.

Там, каля свежае магілкі, думка нясмелая ў галаве маёй зацэплілася, што за Марыя, кандыдат навук, ці не другая жонка Івана Копеля, пра што ў яго жыцці, як першая памерла, я ад сяброў нашых агульных чуў. Гэтакая думка смелаю не бывае хоць пра якога чалавека, у любых варунках, жывы ён ці памерлы, адразу яшчэ і так падумалася: калі яна ляжыць тут, дык блізка можа быць і ён, жывы? Аднак што ў Лімені, адкуль Чарнобыль усіх павымятаў, падумаць я не мог і тое цяпер сказаў, што свежы курганок прывёў да плота. З абдымкаў адзін аднаго адпусціўшы, зноў абняліся. Як жа сустрэчы не зарадавацца, нават бяду ўспомніўшы? Колькі гадоў жылі тут маладымі, паасобна і разам тапталі цалік лясны, балотны, лугавы, ваўкоў ды кабаноў высочвалі на лёжках, падымалі, ён егерам бывалым, з маленства паляўнічым, усё і ўсіх у лесе звяроў і птушак чытаючы нібы па кнізе, а я лясным навукам і ў яго, акром таго, што ў іншых лесуноў, вучыўся, у старонкі сваіх рукапісаў вылоўліваў слоўкі з ягоных вуснаў, з яго няпісанай чытанкі, ды і не толькі слоўкі, праз іх і ў іх красу і стогны, душу прыроды. Ён быў цікавы мне, а я, напэўна, нечым быў яму цікавы. Іначай быць і не магло, калі ўжо лес

нас звёў. Якая кніга без прыроды? Хіба з ім мог я размінуцца? Як і сам ён са мною?

Цяпер ён углядаўся мне ў твар, са звычайнай паляўнічага прыжмурваючы вока і цэлячыся другім, нібыта ловячы на мушку зверга.

Я ў яго спытаў:

– Ну а твой воўк твае гады адчуў?

Ён годна, як малады, усміхнуўся.

– Яшчэ жыць ціха яму я не даю, ствалы мае не заржавелі. Хоць воўк і распладзіўся, нахабны стаў, гаспадаром у лесе хоча быць. Звяліся паляўнічыя, што ў нас былі раней. Яшчэ і рысь з’явілася, драпега. А кабаны зону пакінулі, пайшлі ад нас. Што радуе? Мядзведзіца прыбілася з малым мядзведзікам. Лес сёння – джунглі, няма гаспадара – здзічэў. Яна гэтакі любіць. Ужо два разы прыводзіла мне ў двор сваё малое.

Слухаў я Ціханавіча і дзівіўся: твар гладкі, ані маршчынікі, грыва на галаве чарнявая, як трыццаць год назад, з чаго б гэтакая ласка ад прыроды? Ці ён мала пажыў ды перажыў? Я ведаў, на колькі год быў за мяне старэйшы, неяк ля вогнішча ў зімовым лесе мераліся пройдзенымі вёрстамі, цяпер прыкінуў тую розніцу да свае мерачкі – без трох ужо дзевяноста. Колькі адных ваўкоў угаманіў – сам, каб палічыць узяўся, заблытаўся б. Цяпер мяне, праўда, цікавіла яго жыццё не так ляснае, як тое, у якое ён, перажыўшы жонку, у гады, можна сказаць, ужо старыя, з ляснай глушэчы вырваўся ў Маскву, ды не ў адведкі да кагосьці блізкага, не камерсантам або турыстам, якіх, любога узросту, не злічыць, а на жыццё астатняе, якое яшчэ адшчодрыць нябесны ўладыка. Гэта ж падобна на тое, калі б дзік або воўк пакінуў лес, пусціўся жыць у тую сталіцу. Быў, помню, выпадак, калі ў нас у Мінску апынуўся лось, нібыта заблудзіў пасля якой звярынай у лесе п’янкі, ад зачмурэння згубіўшы нюхаўку ці нават галаву, але ж дабром тая вандроўка не закончылася – не вытрымаў рагач двубою з чырвоным трамваем. Іван жа Ціханавіч прыжыўся ў чырваназорнай, як чуткі сведчылі, не горш, чымся ў лесе, тут кінуўшы дамок драўляны, там апынуўся ў гарадской кватэры з балконам, ваннай, цёплым туалетам, з нямала маладзёйшай за свае

гады вучонаю кабетай, знайшоў і працу цёплую ў навуковым інстытуце. Якая ж сіла туды занесла, там прыгалубіла? Тут, у лесе, хадзілі чуткі, што увесь пераварот душы і цела яму дала жанчына. Дык, можа, гэтая Марыя? Але калі так, то чаму яна, маскоўская ды надта вучоная, апынулася ў нашым радыяцыйным лесе, з якога нават і звер бяжыць, хоць бы той самы дзік? Пытанне? Ды не адно гэтае. Чаму і ён, у той цеплыні прыжыўшыся, сюды, у зону, вярнуўся?

Вострым вокам паляўнічага Копель як прачытаў усе мае думкі ў мяне на твары, бо нібы ў адказ на іх паклаў мне на плячо руку, прапанаваў:

– Пайшлі ў хату. Пра ўсё там пагаворым.

Я агледзеўся:

– А дзе ж Антон?

Ён супакоіў:

– Знойдзецца. Калі машына тут, то тут і мы. Помню, як ты з ім у вальеры жыў, баяўся падпусаць да аленяў. А яны да егера гэтак не ішлі, як да малога. Сваё дзіця ў ім чулі.

– Тады я з сынам быў, з Сяргеем.

– А гэта ўжо другі, малодшы?

– Сын у мяне адзін. Антон мне сябра. Мастак.

– Я бачыў, як ён з машыны ўзяў драўляны чамаданчык, калі мы гаманілі. Падумаў: што за чамаданчык?

– Эцюднік. Там фарбы, пэндзлі.

– Ну... цікава.

Мы, першым гаспадар і следам я, прайшлі ў варотцы, якія ў плоце ўсё ж былі, на дворышча, застаўленае-закіданае ўсялякім лясным ды прыхатнім ламаччам. Ціханавіч вёў і праз кожныя два-тры крокі спыняўся, звяртаў маю ўвагу то на трактарок, свой транспарт, то на ўкленчаны, на трох падбітых колах, вазок, у якім і на маёй памяці ляснічы ездзіў ды і мяне, бывала, туды-сюды падвозіў, то на лесапасадачную машыну, цяпер – іржаўку, у свой час удала прыдуманую, зробленую ім, каб не жаночымі рукамі пад цяжкі меч высаджваць на расцяробах хвойкі. Спыніліся каля веранды. На ёй у два бакі ад ганка віселі колы ад вазкоў, каса, хамут. Спытаў, навошта гэта ўсё цяпер, хоць і каса навошта, каму патрэбная, калі тут ні каровы, ні каня. Ціханавіч усміхнуўся на маю цвярозасць:

- Няма нават казы.
- Ну дык навошта каса і сена?
- А ёсць касец, стары казёл. Ха!..

Мне жарт яго не спадабаўся:

- Касцу, як не казёл, не конь, навошта сена?

Калі зайшлі ў хату і Копель паднёс мне табурэтку, сеў сам на лаўку ля акна і ўжо тады я сеў таксама, таго ўжо гумару, тых посмехаў я ад яго не чуў, пайшла размова іншая:

- Лімень вартую. Гэтакі крыж цяпер на мне. Ніхто не ставіў пад яго, я сам адчуў, што мой.

- А што тут засталося, каб вартаваць?

- Двары, падмуркі, печышчы. Магілы. Калі іх не абкошваць, Лімень, святое месца, за два гады чартапалох накрые, крапіва, палын, і вываліцца бацькаўшчына з памяці. Ты вось зайшоў на двор і што падумаў? Што захацеў адразу ў мяне спытаць? Хто тут раней жыў? Скажу: тут жыў Баяр. Яго каса, яго хамут. Каня трымаў, лес траляваў. Конь кожнаму патрэбны быў у лесе. Каму за хлеб, каму за чарку, каму за дзякуй. Свой крыж у кожнага. А дзе няма крыжа, там і Хрыста няма. У Баяра былі і крыж, і Бог.

Баяра памятаў і я.

- Але ён жыў у хаце пры дарозе.
- У той новай хаце і памёр. А да вайны жыў у гэтай хаце.

Строгімі чэпкімі вачыма Ціханавіч злавіў мой стрэчны позірк і з выглядам, як штосьці не сказаўшы да канца, замоўк, але працягваў упарта глядзець мне ў вочы. Свой позірк адварнуць кудысьці ўбок не мог і я, маўчаў. Абодва нібы чакалі, хто першы з нас міргне, як гэта рабілі ў маленстве, каб выявіць, хто праўду кажа, хто няпраўду. Быццам адчуўшы, што надта доўга, не міргаючы, будзем маўчаць адзін перад адным, ён правілы гульні парушыў:

- Кажаш, што быў на могілках?

- Свежая наспа і падказала цябе шукаць. Хоць не думаў, што ты тут, блізка.

Ціханавіч падняўся з лаўкі, выставіў з халадзільніка на стол спачатку пляшку белай з наклейкаю ад каньяка армянскага, затым слоікі з дарамі роднага лесу, грыбочкамі ды мо-

чанымі брусніцамі, прынёс відэлыцы і тры шклянкі, наліў ва ўсе тры, як упэўнены, што зараз з'явіцца Антон, але чакаць яго не захацеў:

– Дык памянем Марыю Канстанцінаўну. Зямелька ў нашым лесе баравая, пясочак мякенькі, жывыя кветкі, верасок.

За чаркай следам ён паднёс да рота на відэлыцы грыб, але губа ад грыба нервова адварнулася, і тады я спытаў пра тое, аб чым раптам падумалася:

– Яна ж маскоўская? А пахавалі тут. Ці ў нас пясок мякчэйшы, як там, у Расіі?

Ён усё яшчэ трымаў грыб на відэлыцы і на яго глядзеў.

– Калі ўжо абое бачылі, што нас чакае, я ў яе спытаў, дзе пахаваць. Як у сталіцы чырваназорнай, куплю, сказаў, зямлю не горшую, пастаўлю помнічак і буду даглядаць, а як у Лімені, дзе вузел завязалі, там і я дажыву свой век, лягу побач. Яна спакойна, што мяне здзівіла, без слязы, нават як з ціхай радасцю, што гэтак ёй кажу, разважыла: у Маскве адзін ты жыць не зможаш, табе патрэбны лес, вязі ў Лімень.

Мяне кранула шчырасць, але не ўсё я зразумеў:

– Як жа яна тут, у Лімені, апынулася, каб завязаць той вузел? Тут усё ж не Расія?

Ён вочы адарваў ад грыба на відэлыцы, загледзеўся ў акно, як там штосьці сваё заўважыў.

– Яна была біёлагам. Кватэра, інстытут у сталіцы, але ўсё лета, вясну і восень са шклянкамі ды мікраскопам, з усёю сваёй хіміяй – у прыродзе, у лесе. А з ёю там і я. Навука гэтая: гель-мін-та-ло-гі-я. Ёсць паразіт, гель-мінт, на мове навуковай. Калі па-нашаму, як у вёсцы, дык проста гліст. Жыве ён усюды. У кішках звера, птушкі, чалавека. Сядзіць там, як буржуй, у цяпле ды сытасці, і точыць. Яго не знішчыш, дык ён знішчыць цябе. А дзе і як яго знайсці? У дзярме, ты мне прабач. – Тут Ціханавіч скрывіў губу, нібы нюхнуў тое дзярмо. – Калі сказаць культурна, дык гэта экс-кры-мент. А на лаціне экс-кры-мен-тум. Яшчэ можна сказаць, што гумус – прадукт арганікі. Тут аграхімія, яшчэ адна навука. Гумус дае глебе ўрадлівасць, а чалавеку – хлеб. Во як закручана ўсё. Я паляўнічы. Хоць у звера, хоць у птушкі бяру той экс-кры-мен-тум жыўцом, мяк-

кі і цёплы. У белых пальчатках. Мае рукі да іх доўга не маглі прывыкнуць, ды і пальчаткак, скажу папраўдзе, было шкода. Але Марыя прывучыла. Я быў у яе за лабаранта, закладваў пробы. Прабіркі, колбы, мензуркі – усё як у аптэцы.

Пра навуку, з якой меў справу, Ціханавіч казаў з павагай, нават з прыемнасцю і гонарам, як пра свой зорны час, слоўкі на лаціне прамаўляў, як штосьці высокае, з асцярожнасцю, каб у нейкай літары не даць памылкі, хоць і відаць было, як цяжка яна яму даецца, з якой палёгкаю ён саслізнуў з яе на роднае сабе дзярмо. Сваю ўсмешку ад яго пакутлівага вымаўлення тых словак па складах я хаваў, падносячы руку да твару, у далоні, але забыў пра асцярожнасць ды і ляпнуў:

– Што ж атрымалася? Калі б не той гельмінт, не тое, пра-бач, дзярмо, дык вы з Марыяй Канстанцінаўнай і вузел свой не завязалі б? Гельмінт вам як хросны бацька? Вас звёў?

Прымружыўшы адно вока, ён змрочна глянуў на мяне другім, задумаўся, што ж я такое сказануў, і адварнуўся, а я адчуў, што тут размова наша можа і расклеіцца. Як склеіць зноў? Якімі словамі ўратаваць?

І раптам дзверы ў хату адчыніліся, парог пераступіў Антон. Адною рукою ён на плячы прытрымліваў рэмень эцюдніка, у другой руцэ трымаў кардонку. Стаяў і ўсміхаўся, адкрытай маладой усмешкай свяціў на ўсю хату, нібыта рады быў за нас, старых, што мы ўжо за сталом, знайшлі варты сустрэчы занятак, і за сябе таксама, што тут з намі і ён, не спазніўся. З пляча эцюднік зняў, паднёс кардонку Ціханавічу:

– Пазнаяце?

Той з лаўкі ўсхапіўся, адразу ўгадаўшы момант незвычайны, абяруч ухапіў кардонку, трымаў перад сабой і з твару не мяняўся. Яшчэ як не даходзіла, што ў руках, што на кардонцы. І раптам захваляваўся:

– Грушка?! Ну бачыш?.. Ты паглядзі, што ён намаляваў, – звярнуўся нечакана да мяне.

Тут я таксама падхапіўся, вачыма сунуўся ў кардонку. Спачатку не тое кранула, што на кардонцы, яшчэ я там не ўсё разгледзеў, узварушыў сам Копель, яго высокі голас, радасць, якой я ад яго ўжо не чакаў. Вочы кідаліся то да мяне, то да

Антонна, то да кардонкі зноў, а палец, дзябёлы, што жалязяка, крывы, як крук, бо ў любы момант гатовы тузануць ражок пад ложаў стрэльбы, садзіў то мне ў жывот, то ў кардонку, каб разам з ім і я ў яе талопіўся.

– Грушку Ананя пазнаеш?

– Ну помню яго грушку, смак на губе застаўся. Але з чаго ты ўзяў, што гэтая ад таго дрэва?

– Ад якога ж яшчэ? Адно было такое ў Лімені. Бэра. Ты бераг возера не пазнаеш? Крыніца пад берагам, Ананя з коньмі там не бачыў?

– Чаму ж не бачыў? Там стаяў з ім не аднойчы.

– Дык гэтак і кажы, што бачыў. І бачыў я. І бачу вось цяпер, нібы жывых, Ананя, Лысага, Галку. Коні на сонейку, у вадзе, галовы то да вады, то ад вады, з губ сонейка сцякае ў возера. Кабылка шустрая была, хоць і старая, усё галаву, бывала, на бок верне, страляе на Ананя круглым чорным вокам, а той вышэй на беразе, дзе цяпер дрэўца гэтае, на коней паглядае, а за шчакою грушка. Кабылка першая з вады на бераг выскачыць, мызай саўгень яму пад локаць: дай грушку. Дасць. А тая ўжо без зубоў, грушку памыліць пад губой і цалкам праглыне, яшчэ просіць. Э, не! Ён ёй па мызе: адвалі. Адвернецца, пайшла пакрыўджаная. Тут Лысы ўжо на беразе, галавою перад старым уверх-уніз боўтае, як загадзя дзякуе, ніводнай грушкі яшчэ не з’еўшы. Гэтакі нораў старому па сэрцы: з другой кішэні каня частуе. А той маруда, кожную грушку смакуе доўга, шматкі з губы ляцяць пад капыты. Пасля глядзіш: на тым месцы новыя дрэўцы выраслі. Як вась і гэтае. Іншаму дрэўцу не пашанцуе, не чалавек зломіць, дык крыга ў паводку зрэжа, як нажом, ці той жа конь накрые капытом, ледзь да святла ўзідзе каліва, а гэтай грушцы, бачыш, пашанцавала, вырасла, абсыпалася кветачкамі, хоць пад вянец вядзі красуню.

Дрэўца на кардонцы сапраўды выглядала як жывое, і Копель, заглядзеўшыся на яго, забыўся на Антона, што госця трэба пасадзіць за стол, але хоць маладога, ды ўжо бывалага мастака гэта не засмуціла, людскія настроі ведаў усялякія, меў і да іх, любых, павагу, і тут адразу заўважыў, што робіцца з душою чалавека перад эцюдам з грушкай, сам месца для

сябе знайшоў і ў незнаёмай хаце за сталом, нават загадкавага армянскага наліў, нібы сам гаспадар, ва ўсе тры шклянкі. Сказаў, доўга не думаючы:

– Дык за Ананя і яго Хадору, хоць я іх і не бачыў. А як за іх, дык і за грушку, каб на яе ні крыгі, ні капыта.

Антон зарагатаў ад свайго экспромту, але заўважыў і тое, што кардонка ў руках у Ціханавіча замінае ўзяць шклянку – выхапіў з яго рук эцюд і паставіў на высокую спінку канапы. Гэтакая ўвага ад Антона старому спадабалася:

– Хай будзе так. На возеры грушку адзін я бачу, а тут цяпер яе ўбачыць кожны, хто ў хату адчыніць дзверы. Тады і Ананя яшчэ хто ўспомніць. А што? І Хадору. Нармальна была баба. Што ён глядзеў, любіў, тое і яна. Чатырох хлопцаў свету далі. Жылі – аднаму крыжу маліліся, аднаму Богу. А што?..

Прыціх Антон. Я заўважыў, як ён, слухаючы Копеля, ужо на краі стала, за слоікам з грыбамі, прытрымліваў рукою, у якой была і шклянка, блакноцік, у ім рабіў малюначак алоўкам караценькім, што нават не вытыркаўся з далані, кідаючы хуткія позіркі то на Копеля, то пад аловак. Копель, выказаўшыся, замоўк, глядзеў на грушку і вуснамі ледзьве прыкметна варушыў, хоць у рот не ўзяў ні грыба, ні брусніц, як вёў з грушкай нячутную размову. Антону момант быў вельмі зручны, каб у блакноціку сваё рабіць, спяшаўся гэты момант скарыстаць, ды раптам рука з алоўкам як знямела. Я глянуў яму у твар: вока ў мастака пагасла, у блакнот ужо не глядзела, як прыкіпела да адной кропкі перад сабой – на твары ў Копеля. Ну так. Ужо Копель не глядзеў на грушку, уставіўся вачыма ці то на слоік з грыбамі, ці то на блакнот Антона, заўважыўшы, што ён там робіць. Гэта збянтэжыла Антона: няўжо заўважыў?

А той падняўся з-за стала і выйшаў у другі, за шырмаю замест дзвярэй, пакой. Не зразумеўшы яго настрояў, думак, мы з Антонам пераглянуліся, але сказаць што-небудзь адзін аднаму не паспелі – гаспадар хаты зноў выйшаў да нас: у руках трымаў гармонік. Мяне гэта здзівіла. Навошта нам тут гармонік? Зусім не пад гэтакую музыку былі размовы. Ды і гарманіста як быццам не было між нас. Ніколі я не бачыў і не чуў, каб Копель быў з гармонікам. Сеў за стол з ім у руках, паставіў

сабе на калені – маўчыць. Я на яго гляджу – і смешна, і неяк мутарна, не ведаю, што і сказаць. Што, думаю, ты нам зараз зайграеш? Якую «Кацюшу» ці «Лявоніху»? Ну, сапраўды, што яшчэ думаць? Адварнуўся, усміхнуўся, не ўтрымаўшыся, сам сабе, а ён, хітрун, той момант, маю тую ўсмішку як чакаў. Уважліва на мяне паглядзеў ды кажа:

– Табе лёгка смяяцца. А мне? Я таго чалавека з гэтай штукай мог і застрэліць. Мог. Як ён зайшоў сюды, парог пераступіў, з меха дастаў гэты гармонік, мне падае, кажа: табе прынёс. Рукі за драбавік ледзь не схапіліся. Адно, што ўтрымала, – галава.

– А што за чалавек? – спытаў я.

– Каб жа яго я ведаў. Тады не ведаў і цяпер не ведаю.

– Не разумею. Што за ён, адкуль?

– Табе дзіўна. А мне? Я тут, дзе і цяпер, каля акна сядзеў.

Мне падалося, што па душу маю з'явіўся д'ябал. Я пахаваў Марыю, мінуў усяго нейкі месяц, можа два, а тут і ён са сваім мехам у хату. Гармонік на стол паставіў, мех на плячо і за парог. Пакуль я туды-сюды па хаце, узяў драбавік, заклаў у рулю карцеч, у двор выскачыў, а ўжо яго няма. Я за варотцы ў лес, туды-сюды, няма і там нідзе. А гэта была восень, канец дня, сцімнела – дзе д'ябла знойдзеш? Вярнуўся ў хату, узяў карабок з запалкамі. У грубцы дровы сухія. Сеў ля агню і думаю: спалю. Але яшчэ і так падумалася: можа, чалавек не мне гэты гармонік нёс, можа з дарогі ў лесе збіўся, не ў тую зайшоў хату, якую шукаў, можа хворы, што-небудзь з галавою? Яшчэ раптам і вернецца па гармонік? Укінуў яго ў свой мех, вынес з хаты на веранду, засунуў пад тапчан, абы вочы не бачылі. А тут ужо і зіма. Ночы доўгія, думкі бясконцыя. Яшчэ і ваўкі. Пад вокны прыйдуць і выюць. На печы сагрэюся, ляжу, а як, іх чуючы, заснеш? І з печы на мароз вылазіць няма ахвоты. Але дастануць: з ружжом за дзверы выйдзеш, у цемень стрэліш – ціха. Толькі на печ залезеш – зноў дастаюць душу. Тады я пра гармонік успомніў. З ім ноччу за варотцы выйду і пачынаю цягаць туды-сюды мяхі на ўсе басы і галасы. Што думаеш? На печ залезу і засну. А засну – не чую. Пачаў я гэтак ратавацца. А што далей? У хаце ён ды я – з'явілася ахвота з ім паразумецца.

Тут Копель заўсміхаўся, як весялейшае ўспомніў. Я гэта заўважыў, пачаў выпытваць:

– Ну і як? Атрымалася?

– Бачыш?.. Тут – рукі. Справа новая – адна адну не разумеюць. Адной шукаеш галасы, другая, што ёй рабіць, не ведае, пачнеш той варушыць – гэтая губляецца. Спачатку. А потым...

– Потым?.. Што потым?

– Бачыш?.. Гармонік зайграе, як слова ёсць, верш, а верш тады прачнецца, калі сэрца баліць і думка доўгая. Зімою, як адзін у хаце, што рабіць? Сядзіш на печы, плячеш у галаве думку, а думка, калі ные душа, сэрца, на верш, бывае, змахвае. Які там верш? Вершу патрэбная рыфма, а ў мяне яе няма.

– Ёсць белы верш, – падказаў Антон, які ўжо пад рукою зноў на краі стала трымаў блакноцік.

– Белы?.. Ну, не ведаю, – задумаўся Ціханавіч. – Можна і белы... Зімою гэтай... Узяў я драбавік, дай, думаю прайдуся на Корцель, там ёсць нара ваўчыная, старая, у ёй, як я заўважыў па слядах, па экс... экскры-мен-туму, ліса жыве. Якая зіма? Ужо было прадвесне, а снегу – лесам не прайсці. Выбіўся на луг, там краем лесу дарога на Манастырок. Спыніўся, гляджу налева, гляджу направа, адкуль і куды след ад машын бяжыць па свежаку, па замечі. Бачу двух сабак. Адзін руды, як карэльская лайка, калматы, другі чорны, таксама калматы, але буйнейшы. Першы бяжыць па адной, ад колаў, каляіне, другі, чорны, па другой, усё забягае наперад рудому ды мызай у мызу, нібы жартуе ці хоча ўкусіць. Бягуць у мой бок, мяне не бачаць. І ўсё бліжэй. Я здагадаўся, што гэта не сабакі, адкуль тут быць добрым сабакам, лайкам, калі ўжо ні вёсак, ні паляўнічых, што чорны ліс і рыжая ліса. Ну, думаю, яе чапаць не буду, а кавалера ўнучцы на каўнер вазьму. І тут, якраз на супраць дуба, за якім я стаю, ліса, мяне пачуўшы, спынілася, а кавалер вакол яе кругамі топча снег, абнюхае. Я драбавік хачу ўзяць да пляча і не магу, у руках сілы няма. Што такое? Мабыць, ад злосці вылаяўся. Яна, нібы той заяц, дае скідку і пайшла, а ён за ёю. Ну хоць ты плач. Ісці? А ногі не ідуць. Да дуба прыхінуўся і не разумею, што са мною. Ужо сцямнела, калі дахаты прывалокся. На печ залез і, не распрануты, заснуў. І ўжо ружжа ад таго дня не браў у рукі.

Тут я спытаў у Ціханавіча:

– А ты ж казаў, што ствалы яшчэ не заржавелі? Даўно іх не глядзеў? Мо заржавелі ўжо?

Ён чмыхнуў, як муху прагнаў з носа.

– Сказаць усё можна. Сказаць – не зрабіць. Гэтай вясной сядзеў каля акна на сонейку, слухаў, як са страхі вада цурком бяжыць, і захацелася мне ў лес прайсці, зірнуць, ці ёсць яшчэ які зімовы след, хоць нават і стары. Гляджу на драбавік, які перада мною на цвіку ў сцяне, а рукі ўжо знайшлі гармонік, які на лаўцы пад драбавіком. Сеў я на тую лаўку, гармонік – на каленях, а ў вачах тая рыжуха, лісанька. Ну і...

Іван Ціханавіч зноў паглядзеў на Антонаву грушку, задумаўся, а рукі, нібы пачуўшы яго думкі, пачалі накратваць пальцамі гузічкі галасоў, пупырышкі басоў. Гармонікам парыпаў, сціх, ужо без гармоніка адным голасам загаварыў, як заспяваў:

Лісанька мая светлавокая,
а лугі ў нас даўно ня кошаныя...

Замоўк, з усмешкаю паглядзеў на мяне, на Антона, ужо без той усмешкі, адразу нават схмурнеўшы, загледзеўся на эцюд з грушкаю і расцягнуў чырвоныя, у кветках, мяхі гармоніка, зайграў і заспяваў:

Лісанька мая светлавокая,
а лугі ў нас даўно не кошаныя...
быллём-хмызам ваўчыным зарослыя,
лісанька светлавокая.

Тут Ціханавіч вусны сцяў, але не перацяў голас гармоніку, прайграў яшчэ раз тое, што адыграў, тую як бы страфу, ужо без сваіх слоў, разам на галасах ды басах, як запраўскі музыка, адбіваючы такт нервовым торганнем галавы і заплюшчыўшы вочы, а потым зноў заспяваў пад гармонік:

Лісанька мая, хвост пушыценькі,
а бары нашы ўсе пасечаныя,
ні аленья ў лесе, ні козачкі,
лісанька, хвост пушыценькі.

Прайграў штрафу, як раней, і заспяваў далей:

Лісанька мая, маё золатка,
А палі ў нас не аранья і не сеянья,
на іх жыта даўно не калосіцца,
лісанька... золатца...

Усё ці не ўсё, што хацеў, праспяваў Ціханавіч, можа і не ўсё, не даспяваў, бо голас знянацку сарваўся і за ім адразу замоўк гармонік. Стары неяк спалохана паглядзеў на Антона чырвонымі, нібы ў хворага труса, вачыма, потым на мяне. Пад вокам бліснула і пакацілася па шчацэ ружовая буйная кропля. Ён накрыў яе шырокай далонню, з ёю разам накрыў і вока, глуха прамовіў:

– Ну... прабачайце.

Падняўся з лаўкі і з гармонікам, аберуч абхапіўшы яго на грудзях, выйшаў у суседні пакой.

Антон сунуў блакнот у кішэню лёгкай куртачкі, якая была на ім, і неяк пакутліва ўрозвалкі ўстаў з-за стала. Глядзеў на мяне, пытаўся моўчкі, што рабіць. А я і сам не ведаў. Ён за мяне хутчэй прыдумаў:

– Пайшлі на перакур.

Які нам быў патрэбны перакур? Ні ён не смаліў, ні я. Выйшлі на двор, прайшлі да варотцаў, за імі падышлі да машыны, а там зноў тыя ці не тыя, якіх ужо чулі, салаўі. Бярозкі іншыя, а спевы тыя самыя. Ды ўсё ж не тыя самыя. Тыя, калі мы слухалі, у машыне седзячы, вясну ў душах распальвалі, а гэтыя нас не краналі. Антон кружыў вакол машыны то ў адзін бок, як тая стрэлка ў гадзінніку, па сонцы, то, развярнуўшыся, у другі бок. Задумаўся? А ці не захварэў ізноў? Ён тут, у зоне, шукаў чарнобыльскі матыў пад пэндзаль, і дарогаю, як ехалі сюды, у Лімень, я падказаў яму матыў, які сам бачыў у Манастырку: дамок драўляны, выбітыя вокны, дзверы на замку, шыльда старая, аблезлая, што тут «Бібліятэка», пад вокнамі, са шклом уперамешку, кнігі – Купала, Колас, Пушкін, Гогаль, – а пад дзвярыма на ганачку сядзіць стары калматы, рап'ём аброслы воўк, адзіны ў вёсцы чытач і Пушкіна, і

Купалы. Антон адразу прамаўчаў, а ўжо як да Лімені па'язджалі, за руль ухапіўся: вярні туды! Ты што, кажу, гэтак адразу? Падумаць трэба. Не трэба, кажа, доўга думаць – едзем, я захварэў на воўчы вірус. Цяпер маўчаў. Хадзіў вакол машыны і маўчаў. А я ўжо адчуў, што тут, у Копеля, ён вірус падхапіў мацнейшы, бо тут усё сам убачыў і пачуў.

Я сеў у машыну, паклаў рукі на руль. Ён падышоў, спытаў, куды сабраўся ехаць. А я нікуды ехаць не збіраўся. Дзень толькі пачынаўся, і мне хацелася пабыць у Лімені. Антон як штосьці падказаў сваім пытаннем: гляджу я на яго – ён ехаць адсюль не хоча. Прыйшла ў голаў думка – кажу:

– За гэтым борам была вальера, жылі алені, і я там жыў, пісаў раман пра гэты лес і леснікоў. Паеду, гляну, што там цяпер. Ні тых аленяў, ні таго лесу, ні егерскай хаціны. Гэта я ведаю. Але... ты разумееш?..

Мяне ён зразумеў, спытаў:

– Надоўга?

– На твой адзін сеанс з натурай. Эцюднік, фарбы ў цябе з сабою?..

Я ўсміхнуўся – ён павесялеў:

– Усё, што трэба, у хаце.

Адкінуў фрамугу багажніка: пад ёю ў багажніку былі яго падрамнікі, кардонкі. З іх выбраў кардонку і падрамнік з палатном. Па тым падрамніку, яго памерах, я здагадаўся, што бачыў ён ужо на палатне. Пры ўсёй сваёй любові да пейзажа мастак любіў пісаць яшчэ партрэт псіхалагічны, характарны. Мне гэта падказвалі і замалёўкі, якія ён рабіў у блакноце за сталом, хаваючы блакнот ад Копеля, каб не збянтэжыць сваім алоўкам, не збіць старога з песні.

Я выехаў на тую пясчанку, якая прывяла нас у Лімень. Налева яна ляжала ў бок вальеры, куды надумаў ехаць, але павярнуў направа і праз крокаў дзвесце спыніўся, з машыны вылез. Тут, пры дарозе, усцяж раней стаяў плот, за плотам – хаты, у хатах жылі людзі. Цяпер ніводнай хаты не было, дзёндзе па лініі былога плота тырчэў з зямлі, быццам гнілы зуб у бяззубым роце, слуп, валяліся ў бураломе зломкі ад жэрдак. Пахілы слупок з іржавай, на адным цвіку, пятлёю тырчэў збоку

ад фары машыны, пад ім ляжала бетонная пліта. Я на яе ступіў і ўспомніў, што тут, ля маіх ног, яна раней ўпіралася тарцом у два слупочкі, другім тарцом – у ганак. На тых слупках вісела фортка, на фортцы была драўляная засаўка. Аднойчы я засаўку адсунуў, фортку адчыніў і падышоў да ганачка. На ім сядзеў хлапчук гадкоў васьмі, а можа дзесяці, не болей, трымаў у руках кухонны нож і нейкую рагульку нажом стругаў. Я ў яго спытаў пра дзеда, пра Баяра, ці ў хаце ён. Хлапчук у рагульку ўнурыўся і галавы не падымаў, нібы мяне не чуў, не бачыў. Я спытаў яшчэ раз. Тада ён чубком бялявым страсянуў, адкінуў валасы з вачэй, мне паглядзеў у твар і кажа, што дзед у хаце, але мяне да дзеда ў хату ён не пусціць. А хто акром яго і дзеда ёсць? Нікога, кажа, няма, ён тут адзін ля дзеда. Што мне было рабіць? Бачу, што дзіця хоць малое, але ўпартасцю, зацятасцю дакажа і даросламу, тым больш з нажом. Кажу, што дзеду я не чужы, ён мяне добра ведае, што ён заўсёды адчыняў мне свае дзверы. Хлапчук мацней насупіўся, сказаў, аж неяк грозна, схіліўшы голаў над рагулькай: «Дзед памірае, не трэба да яго ісці, хай памірае ціха».

Я стаяў, не мог кроку зрабіць ні ўперад, ні назад. А хлапчук нервова страсянуў бялявай грыўкай, узняў яшчэ раз вочы на мяне і вымавіў праз сціснутыя зубы: «Ідзі, дзядзька, адсюль».

Я пахіснуўся.

Вочы ў яго былі налітыя рашучаю, жахлівай чырванню.

За асфальтавай дарогай, не даехаўшы да таго месца, дзе трыццаць год назад жылі алені, я зноў спыніў сваю старую «Ніву». Адкінуўшыся на падгалоўнік крэсла, за шклом убачыў высокае зялёнае, праз голле хвойніка, неба – падумаў: «Божа, няўжо ўсе мы, беларусы, ад нараджэння нясём, павінны несці, свой на сваю галгофу пакутны крыж? Нават і нашыя малыя дзеці?..»

Пякла агнём у вачах малога тая чырвань, што і ў вачах старога Копеля.

2016

ЗМЕСТ

Ван Гог	
<i>Навела</i>	5
Зямля Фердынанда	
<i>Аповесць</i>	15
Макі	
<i>Навела</i>	112
Бабіна лета	
<i>Навела</i>	118
Пад крыжам божым, або Развітанне з Ліменню	
<i>Апавяданне</i>	126

У афармленні вокладкі выкарыстана рэпрадукцыя з карціны
Віктара Карамазава «А на Сажы ў Лімені – мядовы ліпень.
Год 2017» (палатно, алей).
Фотаздымак і камп'ютарная апрацоўка Сяргея Карамазава.

Літаратурна-мастацкае выданне

Бібліятэка Саюза беларускіх пісьменнікаў
«Кнігарня пісьменніка»

Выпуск 100

Карамазаў Віктар

Пад крыжам

Кніга прозы

Адказны за выпуск Г. Вінярскі
Рэдактар Л. Пазнякова
Вёрстка Л. Гарадзецкай
Карэктар Л. Карамазава

Падпісана да друку 20.10.2017. Фармат 84×108 1/32.
Рызаграфія. Папера афсетная. Ум. друк. арк. 7,56.
Ул.-выд. арк. 6,37. Наклад 300 ас. Зак. 432.

ПУП «Кнігазбор».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюдніка друкаваных выданняў № 1/377 ад 27.06.2014.

Вул. Я. Лучыны, 38-93, 220112, Мінск.

Тэл./факс (017) 207-62-33, тэл. (029) 772-19-14, 682-83-86.

E-mail: bkniha@tut.by

Надрукавана з арыгінала-макета заказчыка ў ЗАТ «Аргбуд».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюдніка друкаваных выданняў № 2/182 ад 15.02.2016.
Вул. Берасцянская, 16, 220034, Мінск.

Віктар Карамазаву нарадзіўся ў 1934 годзе ў г. Чэрыкаве на Магілёўшчыне, у сям'і настаўнікаў. Вялікая Айчынная вайна: дарогі з Чэрыкава на ўсход, з бацькамі і без бацькоў, чужыя прытулкі ў Татарыі, Чувашыі, на Волзе пад Ульянаўскам. З 1945 года — на радзіме, у Крычаве.

Пасля школы скончыў Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. Працаваў журналістам у раённых газетах Чэрыкава і Крычава, у газетах «Магілёўская праўда», «Звязда» і «Літаратура і мастацтва», у Галоўнай рэдакцыі «Тэлефільм» Беларускага тэлебачання, у часопісе «Полымя», кансультантам па прозе ў Саюзе пісьменнікаў Беларусі. У 1963 годзе ў складзе дэлегацыі БССР прымаў удзел у рабоце кангрэса ЮНЕСКА ў Парыжы. Па творчых камандзіроўках праўлення Саюза пісьменнікаў СССР бываў на Мадагаскары, Сейшэльскіх астравах, у Маўрыкіі. Першая кніга прозы «Падранак» выйшла ў 1968 годзе. Яна вызначыла галоўныя напрамкі далейшых творчых пошукаў: прырода, родны лес, духоўны свет леснікоў, пятагонаў, паляўнічых. Яны і ў раманах «Пушча», «Бежанцы», «Мастак і парабкі», у кнігах «Па талым снезе», «Дзень Барыса і Глеба», «Аброчны крыж», «Дзьяльба кабанчыка», «Глядзіце ў вочы лемуру», «Галуба».

У апошнія амаль трыццаць гадоў пісьменнік працуе пераважна над творамі пра беларускіх мастакоў, вядзе мастацкае даследаванне іх творчасці, выдае кнігі «Крыж на зямлі і поўня ў небе», «Зачарованая душа», «Антон», «Краса і воля», «Брама», «З вясною ў адным вагоне», «Мастак і парабкі» — пра выдатных мастакоў Бялыніцкага-Бірулю, Жукоўскага, Бархаткова, Неўрава, Вашчанку, Бараноўскага ды іншых. Беларускія мастакі высока ацанілі працу пісьменніка і на сваім апошнім з'ездзе прынялі яго ганаровым сябрам у свой творчы саюз. Віктар Карамазаву — першы лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі імя Кастуся Каліноўскага ў галіне літаратуры за кнігу мастацкай публіцыстыкі «Проста ўспомніў я цябе» (1990). Лаўрэат іншых літаратурных прэміяў. Ганаровы грамадзянін горада Чэрыкава.

ISBN 978-985-7180-19-3

9 789857 180493

Билеттердө Карпачевский

ПРИЗЕР АТТИ

